

Lydia Sklevicky

ORGANIZIRANA DJELATNOST ŽENA HRVATSKE
ZA VRIJEME
NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE 1941—1945.

Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941—1945.

LYDIA SKLEVICKY

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

1. UVOD

Glasovi građanskoga ženskoga pokreta utihnuli su pred neminovnošću ratne katastrofe. No, svakodnevica opasnosti, progona, djelovanja u sjeni, nije predstavljala novo iskustvo za aktivistkinje proleterskoga ženskoga pokreta. Pripremane na taj trenutak u tijeku čitavog razdoblja politike Narodnog fronta spremno su dočekale ulazak Jugoslavije u drugi svjetski rat. Participirajući na širokoj akcijskoj ideji aktivistkinje proleterskoga ženskoga pokreta postaju *jedine baštinice* složenog razvoja ženskih pokreta slomljene kraljevine. Izbijanjem i širenjem ustanka težište rada »među ženama«, sa ženama i samih »svjesnih žena« — potpuno pripremljenih za novi povijesni trenutak — prebacuje se najvećim dijelom iz gradova na selo. Mobilizacija najširih masa seoskih žena za pomoć i sudjelovanje u oslobodilačkom pokretu bit će jedan od temeljnih zadataka čitavog toga razdoblja. Ali i u okupiranim gradovima rad antifašistkinja nastavlja se s novim intenzitetom. Štoviše, najveći dio aktivnosti KPJ u uvjetima gradske ilegale ponijele su žene.

Centralno mjesto u prikazu djelovanja žena u tom razdoblju predstavljat će prikaz i razmatranje nastanka i razvoja samostalne borbene ženske političke organizacije Antifašističkog fronta žena (u daljnjem tekstu AFŽ). U prvom poglavlju analizirat ću AFŽ kao samostalnu organizaciju — njezino određenje, organizacionu strukturu, zadatke i oblike rada. Drugo poglavlje obradit ću AFŽ kao dio širokoga antifašističkog i oslobodilačkog pokreta, i u njemu ću analizirati njegovo suodnošenje s ostalim segmentima pokreta (Komunističkom partijom, organima narodne vlasti te Narodnooslobodilačkom vojskom). O dimenzijama procesa kulturne mijene započete novim povijesnim iskustvom žena, o odnosima emancipatorskih i tradicijskih vrednota i njihovim antinomijama u tom procesu, govorit ću u zasebnom tekstu.*

* Ovaj tekst dio je šire studije »Žene i moć — povijesna geneza jednog interesa«. Poglavlje o kome je riječ bit će tiskano u časopisu »Gordogan« br. 15, Zagreb 1984. pod naslovom: »Antifašistički front žena: kulturnom mijenom do žene 'novog tipa'«.

1.1. O izvorima i literaturi

Iako se u novijoj hrvatskoj historiografiji posvećuje sve više pažnje proučavanju NOB-a i socijalističke revolucije, razvoj i rad AFŽ-a ostali su u mnogim aspektima neistraženi. Nezaobilazna je zbirka dokumenata »Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi« I i II,¹ koja sadrži dokumente o političkoj, društvenoj i vojnoj aktivnosti žena. Posebna je značajka toga izbora što omogućava praćenje linije KPJ i njezino ostvarenje na sektoru rada među ženama već od prvih inicijativa za stvaranje anti-fašističkih odbora žena (1941), godinu dana prije formalnog osnivanja organizacije. Valja napomenuti da te edicije premašuju karakter zbornika građe, jer se u obliku kraćih komentara i napomena daju ocjene, a i nadopune dokumenata i zbivanja, pa se dobiva neka vrsta sinteze memoarski obrazloženog dokumenta. Studija Marije Sentić-Zaknić² o objavljenim izvorima i literaturi o sudjelovanju žena u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj (publiciranim u SRH od 1945. do 1973) neophodna je za upoznavanje opsega i dosega raznorodnih radova o aktivnostima žena. Autorica daje iscrpan prikaz objavljenih dokumenata u različitim zbornicima, pregled memoara sudionica i sličnih napisa autobiografskog karaktera. Posebno su značajni prikaz i ocjene historioografske literature s problemskom podjelom radova na opća djela koja općenito obrađuju pitanje NOR-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945, a više ili manje dotiču se i AFŽ-a kao dijela Jedinostvene narodnooslobodilačke fronte, te specijalističke radove koji razrađuju detaljno pitanja u vezi sa ženskim pokretom. Ocjenujući opća djela, M. Sentić-Zaknić naročito ističe nepotpunost svih pregleda historije SKJ u odnosu na obradu naprednoga ženskog pokreta, dok za specijalističke radove smatra da su usprkos relativnoj mnogobrojnosti pisani na osnovi prethodno objavljene izvorne građe bez dublje naučne analize i kritike. »Knjiga, kao zasebnih radova, publicirano je kod nas u poslijeratnom razdoblju relativno malo, a i ono što je publicirano svodi se više-manje na brošure koje su u prvom redu nesistematski, diletantski rađene i koje uglavnom završavaju na popularno-faktografskim prepričavanjima, pisanju kratkih biografija ili pak fototipskim izdanjima — spomenicama. Za radove ove vrste može se još konstatirati da su uglavnom publicirani — u prvom desetljeću poslije završetka narodnooslobodilačkog rata [...].«³ U zaključku te vrlo utemeljene studije, autorica ističe da se poslijeratni historijski radovi oslanjaju većim dijelom na spomenute dvije knjige zbornika »Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi«. Njihova je zajednička odlika da su ili previše općeniti ili previše detaljizirani, pa stoga predstavljaju tek osnovu za daljnja istraživanja. Postojeća su istraživanja ograničena većim dijelom na organizacioni razvoj i konferencije, no iz njih se ne vidi razvoj organizacije AFŽ-a, »te se može konstatirati da ne-

¹ Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, I i II dio, Glavni odbor Saveza ženskih društava, Zagreb 1955. Zbog učestalog citiranja toga zbornika, u daljnjem tekstu napomena navodit ću ga samo kao »Žene Hrvatske...«.

² Marija Sentić-Zaknić, Prikaz literature i štampane građe o učešću žena u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, *Žena*, br. 1, 1974, 46—64.

³ Nav. dj., 55.

dostaje najelementarniji prikaz organizacije«. ⁴ Zanimljiva je napomena da su svi dosadašnji pokušaji završili uglavnom na popularno-faktografskom prepričavanju, kronološkim analizama ili donekle historijskim prikazima AFŽ-a u Hrvatskoj u periodu 1941—1945, te da su ih pisali uglavnom političari koristeći se vrlo malo arhivskom građom. Nužnost pristupanja znanstvenoj obradi problema, odnosno izradi naučne sinteze, ističe uz M. Sentić-Zaknić i Mira Kolar-Dimitrijević u prikazu najnovijih knjiga o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u. ⁵

Arhivska građa organizacije AFŽ-a sredena je i pohranjena u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Sastoji se od 22 arhivske kutije, a sadrži materijale Glavnog odbora AFŽ Hrvatske (1942—1945), te materijale oblasnih, okružnih, kotarskih, općinskih, mjesnih i gradskih odbora AFŽ-a. Ti dokumenti omogućavaju uvid u djelovanje AFŽ-a u različitim sredinama od njegova formiranja do završetka rata. Moguća je najgrublja podjela raznorodnih dokumenata prema vrsti iskaza — diskursa — na dvije osnovne skupine. Diskurs političkih i organizacionih referata, letaka, ženske štampe, direktivnih pisama, i sl., kojima se u pravilu viši odbori obraćaju nižim, govori mobilizacijsko-propagandnim jezikom. On, uz ostalo, pretpostavlja eventualno buduće stanje postojanja ljudske zajednice kao realnog entiteta. Revolucionarni optimizam — vjera u pobjedu i isticanje snažnih emocija (mržnja prema neprijatelju, naglašavanje potlačenog položaja žena u dosadašnjem društvu, prikazi stradanja nevinih i nemoćnih i sl.) usmjeren je na djelovanje. Kritičko-informativni diskurs koji nalazimo u izvještajima nižih odbora s terena višim i diskusijama delegatkinja na brojnim konferencijama AFŽ-a odlikuje se kritičkom prosudbom, realističkim poimanjem i prikazom konkretnih situacija, kao i samokritičnošću. Njegova je funkcija da omogući regulaciju i što bolje funkcioniranje svakodnevne prakse. ⁶

Posebno značajan izvor za naše istraživanje predstavljaju centralna i regionalna glasila AFŽ-a. Na tlu Hrvatske u periodu od 1942, kad je u ožujku objavljen prvi ženski list na oslobođenom teritoriju, »Žene u borbi« (izdavač mu je Okružni odbor AFŽ za Liku), do završetka rata izlazi 15 ženskih listova. Organ Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije »Žena danas« objavljen je u tri ratna broja (31—33) ⁷, a »Žena u borbi«, glasilo Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske, u 17 brojeva (1943—1945). ⁸

U izvornim dokumentima, literaturi, znanstvenim raspravama i memoarskoj literaturi nisu prikazane situacije koje bi *neposredno govore* o dimenzijama kulturnih promjena nastalih kao posljedice političke emancipacije žena, i njihova aktivnog sudjelovanja u povijesnim zbivanjima.

⁴ Nav. dj., 61.

⁵ Mira Kolar-Dimitrijević, Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u, *Časopis za suvremenu povijest*, br. III, 1977, 127—131.

⁶ Sličnu pojavu primijenjenu na nivo regulative primjećuje i Roberto Mangabeira Unger, *Law in Modern Society, Toward a Criticism of Social Theory*, The Free Press, New York 1976, 233.

⁷ *Žena danas*. Reprint. Brojevi od 1/1936. do 33/1944, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, Beograd 1966.

⁸ *Žena u borbi*. Reprint. Brojevi od 1/1943. do 16—17/1945. Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb 1974.

Ni u tom slučaju nije neumjesna spoznaja da probijati se do istine o ženama, društvenoj grupi koja unatoč brojnim i nezanemarivim razlikama unutar sebe sadrži i dovoljno odlika koje je obilježavaju kao zasebnu, znači na neki način, zajedno s njima, prijeći put od »ženske prirode« ka »historiji žena«. Literatura o sudjelovanju žena u NOB-u koja pretendira na znanstvenost, bez problematiziranja, usporedo sa znanstvenim rekonstrukcijom povijesnih činjenica, participira na mitskom toposu određenja žene. Žene nalazimo kao »[...] te čuvarke života, [...] one koje su po prirodi svojoj prožete nežnošću«,⁹ kao one koje su revoluciji darovale »[...] plemenitost materinstva, iskonski nagon žene da se brine o ranjenim i bespomoćnim«. ¹⁰ Prihvatljivom mi se čini metodološka opaska Mire Kolar-Dimitrijević, koja smatra: »Zbog specifičnog ponašanja žena i njihove mnogostruke uloge, pokazalo se već u početku da se aktivnost žena ne može prikazati ni samo dokumentima, ali ni samo sjećanjima. Trebalo je kombinirati ta dva izvora [...].«¹¹ Problem iskršava kad se sjećanja sudionica u pojedinim povijesnim događajima ili čak procesima pokažu kao nedostatna. Memoarska građa otkriva neposredno viđenje pojedinca, i mada može nadopuniti dimenzije naše spoznaje, ipak ne daje odgovore na pitanja o »specifičnom ponašanju žena«. Danas bi trebalo biti izlišno dokazivati da biološke i socijalizacijske osobitosti spolova podliježu historizaciji (pojavnim oblicima karakterističnim/različitim za pojedina povijesna razdoblja). Upravo ta društvena konstrukcija ženskog ponašanja najčešće je u sjećanjima i dokumentarnim/znanstvenim radovima prekrivena stereotipima — ahistorijskim predodžbama o nepromjenjivim — prirodnim osobinama spolova. Možda još nije prekasno uputiti sudionicima NOB-a i aktivistkinjama AFŽ-a anketu koja bi postavila pitanja o situacijama iz kojih bi se neposredno mogle uočiti dimenzije procesa stjecanja ravnopravnosti žene (npr. eventualne promjene u odnosima bračnih drugova, roditelja prema ženskoj djeci, prema tradicionalnim ženskim poslovima, seksualnom moralu, i sl.).¹² No, u nedostatku izravnijih podataka, u ovoj sam studiji spoznaje o tim procesima očitavala iz implikacija i naznaka sadržanih u arhivskim izvorima i literaturi.

1.2. Pregled najvažnijih dokumenata i podataka o radu AFŽ-a i sudjelovanju žena u NOP-u

Nakon toga sažetog ukazivanja na literaturu o problematici organiziranog djelovanja žena u periodu 1941—1945, neizbježan je zaključak, budući da i stručni prikazi obiluju nepotpunostima i nedostacima, da i opće znanje (u smislu »opće kulture«) ne pruža nužne preduvjete da odmah započnem sociološku analizu organizacije pokreta žena. Danas, četrdesetak godina nakon zbivanja o kojima će biti riječ u ovom

⁹ Zorica Mutavdžić, *Žene Srbije u NOB, Žena*, br. 6, 1976, 85.

¹⁰ Dušanka Kovačević, Uvod, u: *Borbeni put žena Jugoslavije*, Leksikografski zavod »Sveznanje«, Beograd 1972, 25.

¹¹ Mira Kolar-Dimitrijević, nav. dj., 127.

¹² Metoda »oralne povijesti« (oral History), iako i sama u sebi kontroverzna, čini se neizbježna u takvom tipu istraživanja. Usp. npr. *Thomas Schmid*, »Oralna povijest« i kultura donjih slojeva, *Zbornik trećeg programa Radio Zagreba*, br. 8, 1982, 150—155.

dijelu rada, pojam »afežejka« (jednako mutan kao i »sufražetka«) nosi konotacije ponešto osebnog relikta — tipa aktivistkinje koji se čini neumjesnim, i pomalo smiješnim. Tome pridonose, uz ostalo, i udžbenici povijesti koji poslijeratnim generacijama ne prenose niti objašnjavaju onaj revolucionarni nabo, onu žed za društvenom/kulturnom promjenom, koja je, vjerojatno, uz ciljeve općenarodne borbe, nadahnjivala žene na djelovanje. Stoga ću u narednom odjeljku u najkraćim crtama ukazati na važnije dokumente i podatke o nastanku i razvoju AFŽ-a i sudjelovanju žena u NOB-u i organima nove vlasti.

Tek za vrijeme NOB-a, ono što je u historiografskoj literaturi označeno kao »napredni ženski pokret« dobiva karakter *organiziranog pokreta*. U periodu između dva rata strategija KPJ u radu među ženama usmjerena je na neposredno uključivanje žena u različite organizacije radničkog pokreta (klasne sindikate, KPJ...). Žene kao autonomna, organizirana snaga, postaju vidljive tek u periodu politike Narodnog fronta (od 1935), kad ih partijske direktive upućuju na uključivanje u rad tadašnjih, ekskluzivno ženskih, građanskih organizacija. No, valja spomenuti da se u tom razdoblju prosvjetna i antifašistička aktivnost nastojala provoditi i u masama seoskih žena. Njih se obuhvaćalo posredstvom »Društva za prosvjetu žene« (osnovanog na inicijativu KP 1935), a pod utjecajem uključenih komunistkinja progresivnu akciju na selu imaju neko vrijeme i zadruge »Hrvatsko srce«, ženska sekcija »Seljačko kolo« Samostalne demokratske stranke, »Ženske grane HSS-a«, a pojedine komunistkinje djelovale su i u društvu »Katarina Zrinski«. Uzdajući se u temelje koje je imao postaviti taj rad, KPJ se u trenutku dizanja ustanka i početka partizanskog ratovanja obraća ženama u dokumentu »Upute o stvaranju seoskih i kotarskih odbora lige žena nacionalno-oslobodilačkog fronta«.¹³

Ističući mnogostruku važnost uloge žena u nacionalnom oslobodilačkom pokretu »a naročito u ovoj fazi partizanskih borbi«, zaključuje o nužnosti što skorijeg stvaranja »lige žena nacionalno-oslobodilačkog fronta, sa slijedećim konkretnim zadacima«:

- povezati seoske žene, obrazovati ih »kolektivističkim duhom«, politički ih mobilizirati za opći narodni ustanak objašnjavajući im značaj nacionalno-političke borbe i mjesto žena u toj borbi: »Ovo se naročito postizava na uobičajenim prelima, kominjanju itd.«;
- staranjem o higijeni sprečavati zarazne bolesti;
- zbog smanjene količine raspoložive hrane, poučiti žene »što jednostavnijem i ekonomičnijem pripravljanju hrane i štednji«;
- organizirati žene za »radove nužne i korisne partizanskim odredima«;
- organizirati »sa raspoloživim snagama« kulturne priredbe po selima, te pristupiti likvidaciji nepismenosti među ženama. Kao oblik organizacije

¹³ *Žene Hrvatske...*, I, dokument 12, 26. Dokument je objavljen uz bilješku: »Nije utvrđeno iz kojeg kraja potječe dokument. Vjerojatno iz 1941. g. Zanimljiv je, jer govori o počecima organizacije žena.«

Već u rujnu 1941. formira se u Zagrebu Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsku, a u prosincu 1941. CK KPH izdaje okružnicu o organizaciji i zadacima AFŽ. Možemo pretpostaviti da im ovaj dokument prethodi, s obzirom na to da još nije definiran naziv AFŽ, već se mjesto njega javlja naziv »Liga žena«.

predlažu se »seljski odbori, povjerenici po zaselcima«, a kotarski odbor biraju delegatkinje seljskih odbora. Preporuča se da se žene biraju na što većim zborovima, »počevši od seljskih odbora, koji treba da budu birani po javnim skupinama«.

U Zagrebu je u rujnu 1941. formiran Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsku, no zbog teških uvjeta u kojima se Zagreb nalazio u vrijeme okupacije, on nije mogao proširiti svoje djelovanje na ostale krajeve Hrvatske, pa se pretvara u rukovodstvo AFŽ-a u Zagrebu.¹⁴

Prvi dokument koji svjedoči o početku organiziranog djelovanja žena Hrvatske je »Rezolucija sa skupštine žena drvarske doline od 21. VIII 1941.«¹⁵ U srpnju 1941. partizani oslobađaju područje na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije, i drže ga do polovice rujna. Odredi se proširuju i učvršćuju, stvaraju se organizacije žena. U Drvaru je 21. VIII održana konferencija žena, na kojoj su prvi put istupile žene seljanke. Svojom rezolucijom žene i djevojke pozdravljaju partizane i pozivaju na pomoć fronti: »[...] Pomozimo ih, jer budućnost za koju se danas zajednički borimo donijeti će nam ne samo nacionalnu slobodu i nezavisnost, nego i slobodu nama kao ženama, osloboditi će naše stvaralačke snage, osposobit će nas da sva najplemenitija čuvstva koja u sebi nosimo kao majke i kao sestre nesebično darujemo svom narodu i čitavom ljudskom rodu.«

Ističe se jedinstvo hrvatskih i srpskih žena koje znaju razlikovati hrvatski narod »od ustaških razbojnika«. Konferencija je postavila kao zadatak organiziranje žena na teritorijalnom principu, a žene koje su joj prisustvovala postaju kasnije organizatori žena u svojim krajevima.

Okružnica br. 4 Centralnog komiteta KPH od 6. XII 1941.¹⁶ prvi je programski dokument koji precizira ciljeve i organizacioni oblik AFŽ-a. Konstatira se da široki slojevi žena još ne sudjeluju ni u borbi za nacionalno oslobođenje, »niti pak u borbi za posebne zahtjeve žena«.

»U cilju aktivizacije i povezivanja širokih slojeva žena i njihovog uvlačenja u narodnooslobodilačku borbu osniva se antifašistička fronta žena, koja treba da obuhvati sve žene svih slojeva bez obzira na njihovu političku, nacionalnu i vjersku pripadnost. Antifašistička fronta žena ulazi u sastav Narodno-oslobodilačke fronte.«

Objašnjavajući organizacioni oblik AFŽ-a, vidimo da je na čelu organizacije antifašistički odbor za Hrvatsku, kojemu su potčinjeni antifašistički odbori (u daljnjem tekstu AO-i) osnivani po pokrajinama. Oni na svom području osnivaju mjesne AOŽ (po gradovima, kotarima i selima). Za gradove je predviđeno osnivanje AFŽ-a po zanimanjima (radnice, domaćice, omladinke...), koji u svojim sredinama stvaraju aktive žena »preko kojih će voditi propagandu i pokretati široke slojeve žena u borbu«. Pred-

¹⁴ Borbeni put žena Jugoslavije, poglavlje: Hrvatska (autorice M. Kolar-Dimitrijević i M. Sentić-Zaknić), 124. U ovom su odboru bile: Vanda Novosel — sekretar, Slava Ogrizović, Sanda Šantić-Matijašić, Marija Kos i Olga Kreačić-Kovačić.

¹⁵ Žene Hrvatske... I, dokument 9, 19—20.

Zanimljiv je podatak koji navodi Jela Bićanić. Tako se živjelo u Lici, *Žena*, br. 5—6, 1982, 27, da je tu prvu rezoluciju žena »toplo, pjesnički« napisao muškarac, Nikica Pavlić, urednik »Gerilca«.

¹⁶ Nav. dj., dokument 37, 57.

stavnice AFŽ-a ulaze u nacionalnooslobodilačke odbore u svim mjestima i krajevima gdje oni već postoje. AFŽ Hrvatske sastavni je dio AFŽ Jugoslavije i svjetskog AFŽ-a. Zadaci AFŽ-a su ovi:

- aktivirati široke slojeve žena za NOB;
- svim sredstvima pomagati NOB partizanskih odreda;
- popularizirati SSSR i njegovu vodeću ulogu u borbi protiv fašizma;
- voditi antifašističku propagandu i sprečavati fašizaciju žena i ženske omladine (uništavanje i sprečavanje fašističkih organizacija);
- sprečavanje mobilizacije za okupatora i domaće izdajnike;
- voditi borbu protiv terora, protiv izvoza hrane i goriva u zemlje okupatora;
- voditi borbu »[...] za ravnopravnost žena i muškaraca u tvornicama i radionicama — jednaka plaća za jednaki rad, na studijama itd.«;
- voditi borbu protiv slanja žena u Njemačku na rad, protiv svih mjera »[...] kojima ustaške bande nastoje da ponize i okuju žene i da ih upregnu u službu svoje zločinačke i izdajničke politike«.

Partizanski komiteti i organizacije, kao i partijske organizacije, koje su dužne osigurati rukovodstvo Partije u AFŽ-u, treba da odmah pristupe osnivanju AOŽ-a. U AOŽ treba da uđu najbolje članice KP, simpatizerke, najborbenije žene iz raznih ženskih organizacija i redova neorganiziranih žena.

U toku 1942. godine na čitavom teritoriju Hrvatske, oslobođenom i neoslobođenom, osnivaju se antifašističke organizacije žena i inicijativni odbori koji su preuzeli ulogu rukovodećih tijela do konačnoga organizacionog formiranja AFŽ-a u Hrvatskoj. Te ženske organizacije koje sve do Prve konferencije AFŽ Hrvatske (11—13. VI 1943) neće dobiti svoj konačni organizacioni oblik, intenzivno su radile na svim zadacima koje im je nametao rat. Te su se godine održale okružne konferencije AFŽ-a (za Baniju, okrug Karlovac, Liku, južnu Dalmaciju) i kotarske konferencije, a počinju se uspostavljati veze i osnivati organizacije u Istri i Rijeci. AFŽ je u Hrvatskoj već u prvoj ratnoj godini uz pomoć partijskih organizacija uspio formirati mnoštvo aktiva, veći broj općinskih i kotarskih odbora, a na nekim područjima (Lika, Kordun) i okružna rukovodstva AFŽ-a.

Potkraj 1942. intenzivno se priprema Zemaljska konferencija AFŽ-a za Jugoslaviju. CK KPH upućuje svim okružnim komitetima KPH na području Hrvatske 25. studenog okružnicu¹⁷ u kojoj u ime Sazivačkog odbora poziva sve organizacije AFŽ-a da na konferenciju pošalju delegate pokrajinskih, oblasnih, okružnih, kotarskih, a po mogućnosti i svih općinskih i mjesnih odbora AFŽ-a. Konferencija će se održati u »cilju koordiniranja rada Antifašističkog Fronta Žena na oslobođenoj teritoriji, te povezivanja i pojačanja rada u neoslobođenim dijelovima Jugoslavije«. Prva zemaljska konferencija AFŽ-a Jugoslavije održana je od 6. do 8. XII 1942. u Bosanskom Petrovcu. Prisustvovalo joj je 166 delegatkinja iz

¹⁷ Okružnica Centralnog komiteta KPH od 25. XI 1942. Okružnom komitetu KPH Karlovac o pripremama za Zemaljsku konferenciju AFŽ Jugoslavije, u: Žena u borbi..., I, dokument 118, 164.

svih krajeva osim Slovenije i Makedonije, čije delegacije nisu mogle doći zbog neprijateljskih ofenziva.¹⁸ Konferenciju je pozdravio vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito svojim čuvenim govorom koji je zaključio riječima: »[...] našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri«. Mitra Mitrović podnijela je referat »O antifašističkom pokretu žena u okviru narodnooslobodilačke borbe«, a Spasenija Cana Babović referat »O organizacionim pitanjima i zadacima AFŽ«. Ona se, uz ostalo, detaljnije osvrnula na organizacione oblike AFŽ i na ulogu Centralnog odbora kao koordinatora rada u cijeloj zemlji, ukazala na osnovne zadatke žena, ističući da je najvažniji zadatak koji se pred organizaciju postavlja »pitanje potpunog obezbeđenja naše vojske«. Uz intelektualke i radnice, na tom su skupu u velikom broju govorile i delegatkinje sa sela. Konferencija je na kraju rada usvojila Rezoluciju¹⁹ u kojoj se kaže:

»U toku oslobodilačkog rata dogodio se krupan, istorijski preokret. Stupajući aktivno u borbu za oslobođenje svoga naroda žene istovremeno dobivaju i potpunu ravnopravnost s muškarcem. U redovima narodno-oslobodilačke vojske i na oslobođenoj teritoriji, žene su stekle potpunu ravnopravnost u vojsci, one zauzimaju sve političke i vojne funkcije prema zaslugi i sposobnosti; na oslobođenoj teritoriji dobile su pravo biranja i pravo da budu izabrane, te su postale članovi narodno-oslobodilačkih odbora i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.«

Ističe se protekla, osamnaestmesečna aktivnost žena: svestrana pomoć vojsci u hrani, odjeći, sanitetskom materijalu, organizacija pozadine, sudjelovanje u narodnoj vlasti, zbrinjavanje izbjeglica i djece, sprečavanje mobilizacije radne snage i vojnika, bojkot okupatorskih tržišta i demonstracije protiv gladi i okupatorskog terora, najraznovrsnije sudjelovanje u oružanoj borbi protiv okupatora — u partizanskim odredima, sanitetu, informativnoj i kurirskoj službi, sudjelovanje u seoskim stražama, raznim diverzantskim akcijama, te rad na kulturno-prosvjetnom polju — analfabetski tečajevi, razni kursovi, ženska štampa. Konferencija je kao najvažnije i najhitnije zadatke koje Centralni odbor ima provesti naložila:

— formiranje organizacija AFŽ-a i okupljanje najširih slojeva žena posredstvom raznih oblika rada;

— organizaciono učvršćivanje, povezivanje, te osamostaljivanje organizacija AFŽ-a;

— budući da je sudjelovanje žena u narodnoj vlasti nedovoljno, a da i žene »nisu za tu vlast u dovoljnoj mjeri živo zainteresirane«, valja poticati veće angažiranje žena u izgradnji narodne vlasti i pomoći AVNOJ-u;

— razvijanje bratstva i jedinstva masovnim, planskim i organiziranim radom i »zdravo takmičenje žena« u akcijama za pomoć NOV i POJ;

¹⁸ Jovanka Kecman, Sedamnaest mjeseci od početka ustanka, *Žena*, br. 5—6, 1982, 8—10.

¹⁹ Rezolucija Prve zemaljske konferencije AFŽ, 8. XII. 1942, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), oznaka AFŽ, broj 1/1b. U daljnjem navođenju arhivske građe iz toga izvora, služit ću se samo oznakom AFŽ i brojem dokumenta.

— jačanje i učvršćivanje jedinstva fronta i pozadine i uključivanje žena zajedno s muškarcima u oružane i diverzantske akcije, budući da je »Dosadašnje učestće žena u takovim borbama stvorilo jedan novi tip samosvjesne žene junakinje«;

— planski i sistematski rad na političkom i kulturno-prosvjetnom uzdizanju žena, obuhvaćanje nepismenih žena analfabetskim tečajevima;

— pokretanje lista »Žena danas«, kao lista svih žena Jugoslavije »[...] koji treba da bude oruđe ujedinjavanja, izmene iskustava i pravilne linije AFŽ«.

Izabran je Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije od 20 članica, a za predsjednicu je izabrana Kata Pejnović, seljanka, predsjednica AFŽ za Liku. Neposredno nakon završetka rada Prve zemaljske konferencije AFŽ Jugoslavije, Sazivački odbor za konferenciju AFŽ Hrvatske upućuje svim okružnim odborima AFŽ-a okružnicu²⁰ kojom poziva na konferenciju 24. i 25. siječnja 1943. U njoj se ukazuje na nepovezanost između pojedinih odbora na čitavom teritoriju Hrvatske čiji će rad trebati uskladiti i povezati posredstvom Glavnog odbora. Konferencija će imati zadatak da izvrši pregled dosadašnjih uspjeha, kritiku nedostataka u radu i utvrdi zajedničke smjernice za daljnji rad organizacije. Delegirati valja predstavnice svih organizacija AFŽ na oslobođenom i okupiranom teritoriju, kao i predstavnice iz svih udarnih brigada iz Hrvatske. Bilo je predviđeno da se organizacioni referat temelji na izvještajima koje Sazivačkom odboru treba poslati svako rukovodstvo AFŽ-a, prema uputama navedenim u toj okružnici.

Međutim, ta konferencija nije održana u predviđenom roku zbog IV neprijateljske ofenzive, te je odgođena za 11—13. VI 1943, kad je održana u Otočcu.

Na konferenciji su podnesena dva referata. Anka Berus²¹ govorila je o svjetskoj i unutrašnjopolitičkoj situaciji, te je iz te perspektive razmotrila aktivnost AFŽ-a. Govoreći o izgradnji narodne vlasti koja je zbog uspješnog izvršavanja svoje zadaće »[...] da učvrsti još jače borbene redove i da poradi na još uspješnijem vođenju borbe, morala da u svoje redove uvede i žene, jer su to tražili interesi borbe«, naglasila je karakter postignute ravnopravnosti žena:

»Sudjelovanje žena u javnom životu nije plod traženja ravnopravnosti od strane žena, ona kao i nitko drugi nije ništa tražila za sebe već je davala sve od sebe, a ravnopravnost, koju je postigla, bila je nužda, koju je sam razvoj i širina borbe tražila.«

Jela Bičanić podnijela je organizacioni referat²² u kojem je istakla kontinuitet antifašističkog pokreta žena u Jugoslaviji i prije izbijanja rata. Govoreći o provođenju odluke Prve zemaljske konferencije AFŽ-a, navela je podatak da se na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju u Hrvatskoj broj mjesnih odbora povećao za polovicu, no da još uvijek valja raditi na

²⁰ Okružnica Sazivačkog odbora za Konferenciju AFŽ Hrvatske od 15. prosinca 1942. svim Okružnim odborima AFŽ, Žena Hrvatske..., I, dok. 134, 194.

²¹ Referat Anke Berus, Žene Hrvatske..., I, dok. 183, 284—292.

²² Organizacioni referat Jele Bičanić, nav. dj., dok. 183, 292—301.

aktivizaciji žena na neoslobođenim područjima. Samokritički je ustvrdila kako u čitavom političkom radu organizacije nije do sada bilo mnogo sistema, jer se svodio samo na one žene koje su se smatrale obuhvaćenima u AFŽ, tj. samo na odbore. Dotičući se nedovoljno određenog problema tko se može smatrati obuhvaćenim u AFŽ, J. Bićanić zaključuje: »Dok je na neoslobođenom teritoriju to mjerilo bilo tako usko, da je išlo na štetu omasovljenja organizacije, na slobodnim teritorijama je ono obično tako široko da smeta organizacionoj čvrstini.«

Razjašnjenje pitanja članstva AFŽ-a je, po njezinom mišljenju, preduvjet učvršćivanju i omasovljavanju organizacije, što su i zadaci koje je postavila Prva zemaljska konferencija AFŽ-a. Za postizanje toga valja osnivati kursove za osposobljavanje aktivistinja, a nezaobilazna je i uloga ženske štampe jer se pokazalo da su se »sve naše organizacije koje su imale svoja glasila, koja su ženama objašnjavala politička pitanja, imale pregled svoga rada, mnogo brže razvijale nego one koje nisu imale svoju štampu«. Organizacioni referat posvetio je znatnu pažnju odnosu između narodne vlasti i AFŽ-a. Naglašava se da su NOO-i narodna vlast koju bira narod, pa AFŽ ne može delegirati svog predstavnika u NOO, jer je ona samostalna masovna politička organizacija »[...] koja ne može da naređuje niti da nastupa kao vlast. Ona nije organizaciono podređena NOO-u, već svojim višim forumima«. Usklađivanje rada AFŽ-a sa zadacima NOO-a zadatak je koji su pred AFŽ postavili AVNOJ i ZAVNOH. Referat završava konstatacijom da je stvaranje organizacije žena velika tekovina borbe: »Borbom u organizaciji, mi smo stekle i ugled i ravnopravnost i sve tekovine novog života naroda i nas žena.«

Rezolucija prve konferencije Antifašističke fronte žena Hrvatske²³ navodi svestranu dosadašnju aktivnost žena koje su slijedile poziv Komunističke partije u borbi za oslobođenje zemlje. Ukazuje se i na nedostatke: nedovoljan udio žena u narodnoj vlasti, neplansko pristupanje kulturno-političkom uzdizanju žena, potreba još organiziranijeg karaktera pomoći vojsci. Neposredni zadaci koji stoje pred organizacijom AFŽ-a Hrvatske podudaraju se sa zadacima navedenim u rezoluciji Zemaljske konferencije.

Od prisutnih 80 delegatkinja, izabran je Glavni odbor AFŽ-a od 29 članica, a za predsjednicu je izabrana Maca Gržetić, radnica iz Zagreba, članica Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije.

U drugoj polovici 1943, nakon te konferencije, rad organizacije i dalje napreduje. Na temelju prihvaćenih stavova, održan je niz konferencija AFŽ-a po okruzima, kotarima i općinama na kojima su analizirani nedostaci i pronalazene metode za njihovo uklanjanje. Organiziraju se kursovi za osposobljavanje i osamostaljivanje najboljih drugarica, nastavlja se političko prosvjeđivanje žena kojima se objašnjava značenje AVNOJ-a i ZAVNOH-a, vodi se kampanja oko žetve pod parolom »Niti jedno zrno žita okupatoru«, održavaju se bolničarski i kulturno-prosvjetni tečajevi [...].

²³ Nav. dj., dok. 183, 301—303.

U početku 1944. čitava je Hrvatska obuhvaćena gustom mrežom seoskih, mjesnih, gradskih, kotarskih, okružnih i oblasnih odbora AFŽ. No, u siječnju 1944. CK KPJ upućuje CK-u KPH pismo²⁴ u kojem upozorava na greške koje su mnoge partijske organizacije, naročito na oslobođenom teritoriju, dopustile u radu i razvitku AFŽ. Te su greške, koje bi mogle imati štetne posljedice za čitav narodnooslobodilački pokret, u ovom:

»1.) U AFŽ se je razvila vrlo štetna tendencija ka čvrstoj centralizaciji i pretvaranju tog pokreta u posebnu i krutu organizaciju čime se je oslabila i sve više slabi osnovna povezanost lokalnih odbora AFŽ sa narodno-oslobodilačkim pokretom i sa lokalnim organizacijama Partije.

2.) Rukovodeći organi AFŽ počeli su da stvaraju neki aparat kancelarija, instruktora i funkcionerki, koji je najčešće više ili manje izdvojen iz ostalog političkog života i borbe, te samim svojim postojanjem razvija tendenciju ka organizacionom izdvajanju pokreta AFŽ iz općeg borbenog pokreta protiv fašističkih imperijalista.

3.) Na toj osnovi razvija se i tzv. 'ženski aktiv' u našoj Partiji, čija je karakteristika u tome da drugarice partijke iz tog 'ženskog aktiva' rade isključivo samo u AFŽ, stvaraju u njemu čak i partijske ćelije te se na taj način skoro sasvim izdvajaju iz općeg unutarnjeg partijskog i političkog života. Očito je, da je pod takvim uslovima razvitak tih drugarica partijki nepravilan i jednostran i potcrtava već i onako pogrešnu i štetnu orijentaciju pri razvijanju AFŽ u krutu, centraliziranu 'Borbenu političku organizaciju'.

4.) Niži odbori AFŽ sasvim u skladu sa gore spomenutim griješkama često su se razvili u usku terensku žensku organizaciju, koja se (u mnogim mjestima) smatra mnogo više obaveznom prema višim odborima AFŽ, nego prema lokalnim tijelima i lokalnim potrebama i zadacima opće narodno-oslobodilačke borbe.«

Priznavajući velike uspjehe i pomoć koju je AFŽ pružio NOB-u, u pismu se ističe kako su navedene greške olakšale razvoj »čak i izvjesnih feminističkih tendencija«. Iako su se te greške najjače manifestirale u Hrvatskoj, one su se pojavile i u svim zemljama Jugoslavije. Sve partijske organizacije obvezane su da ih što prije uklone, ostvarujući ove zadatke:

- opći je zadatak AFŽ aktivizacija i politizacija žena sa ciljem da zauzmu svoje mjesto u općoj oslobodilačkoj borbi zajedno s muškarcima;
- to znači da je osnovni pravac djelovanja aktivistkinja AFŽ-a razvoj organizacije u širinu, prodiranje u redove još neobuhvaćenih ženskih masa, usporedo sa čime valja učvršćivati povezanost žena s organima narodno-oslobodilačke fronte i lokalnim organizacijama Partije;

- odbori AFŽ-a zato treba da imaju »najširu formu, daleko od svake organizacione krutosti. [...] Najnužnije funkcionerke [...] ne smiju da shvate svoju funkciju tako kao da su one pretstavnice žena u narodno-

²⁴ Nav. dj., dok. 264, 439—440. Taj dokument, Pismo Centralnog komiteta KPH od siječnja 1944. o štetnosti tendencija centralizacije AFŽ i potrebi prodiranja u redove još neobuhvaćenih masa žena, nalazi se i u AIHRPH pod nazivom: Upute za rad A. F. Žena, AFŽ 2/71.

-oslobodilačkoj borbi, nego kao funkciju aktivistkinja narodno-oslobodilačke fronte za mobilizaciju žena u zajedničkoj borbi.«;

— zadaća viših odbora, koji u prvom redu treba da budu povezani s odgovarajućim partijskim organizacijama i organizacijama NOB-a, jest političko manifestiranje sudjelovanja žena u NOB-u, savjetovanje nižih odbora i povezivanje žena;

— partijke u užim — izvršnim — tijelima Centralnog, Glavnog, pokrajinskih i oblasnih odbora AFŽ treba da budu partijska komisija za rad među ženama, pri čemu zadržavaju konspirativnost prema nepartijkama u tim odborima. Partijke-aktivistkinje AFŽ-a moraju usporedno obavljati i druge partijske zadaće;

— osnovnu odgovornost za rad organizacije AFŽ-a svuda treba da nose partijske organizacije, jer »Upravo prenošenje odgovornosti za rad AFŽ sa partijskih organizacija na partijke-aktivistkinje AFŽ i čak 'čelije u AFŽ' i na odbore AFŽ u najvećoj je mjeri olakšalo razvijanje pomenutih griješaka.«

To sam pismo tako iscrpno citirala ne samo zbog njegovog višestrukog značenja, već i zato što u dosadašnjim pregledima razvoja AFŽ-a ono nije dobilo primjeren tretman. To pismo, naime, označava početak procesa reorganizacije AFŽ-a, procesa koji će zaokupljati pažnju aktivistkinja u toku razdoblja do kraja rata. Značenjem reorganizacije, njezinim različitim (ne)shvaćanjem, bavit ću se u poglavlju o AFŽ-u kao samostalnoj organizaciji.

U drugoj polovici 1944. počele su pripreme za Prvi kongres AFŽ-a za Hrvatsku u očekivanju potpunog oslobođenja i pripremanja za obnovu i izgradnju ratom opustošene zemlje. Pripreme su se odvijale u znaku takmičenja žena, masovnih sastanaka s kojih su se slali pozdravi kongresu, žive propagandne djelatnosti — pisali su se proglasi, leci, parole, zidne novine posvećene kongresu, pripremale su se izložbe i druge kulturno-prosvjetne priredbe. Organ Glavnog odbora AFŽ-a, »Žena u borbi« u to vrijeme intenzivno piše o svim pripremama i donosi podatke o pretkongresnom životu brojnih organizacija AFŽ-a u Hrvatskoj. No, kongres je održan istom u oslobođenom Zagrebu, 21—23. srpnja 1945.

Formiranjem ZAVNOH-a u lipnju 1943. žene ulaze i u najviše organe vlasti. Na Prvom zasjedanju ZAVNOH-a, 13. i 14. VI 1943. za vijećnike je izabrano 11 žena (od kojih jedna u Izvršni odbor ZAVNOH-a), na Drugom zasjedanju, 12—15. X 1943. izabrano je za vijećnike 13 žena, a na Trećem zasjedanju 8—9. V 1944. 14 žena, od kojih su dvije ušle u sastav Predsjedništva ZAVNOH-a.²⁵ Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a

²⁵ Podaci o broju žena vijećnika ZAVNOH-a navedeni su prema: *Žene Hrvatske...*, I, dok. 186, 307; dok. 245, 397; dok. 283, 464. Napominjem da se podaci navedeni u monografiji *Borbeni put žena Jugoslavije*, 133, ne podudaraju s ovdje citiranim podacima. Za daljnju usporedbu, vidi: *Zorica Stipetić-Benčić*, *Sastav ZAVNOH-a, vijećnici ZAVNOH-a i vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske, Putovi revolucije* 1—2, 1963, 175—213. Iz podataka navedenih u ovom tekstu moguće je izračunati da je na Prvom zasjedanju ZAVNOH-a broj delegiranih žena bio 11%, na Drugom zasjedanju tek nešto više od 11%, a na Trećem zasjedanju 13% od ukupnog broja delegata.

donesena je Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske, u čijem je članu 3. ozakonjena stečena ravnopravnost žena (»Žene uživaju sva prava jednako kao i muškarci«), aktivno i pasivno pravo glasa.²⁶ Kad je 14. IV 1945. formirana prva vlada Federalne Hrvatske, Anka Berus izabrana je za ministra financija. Točne brojke o sudjelovanju žena u organizaciji AFŽ praktički su nedokučive, no aproksimativno se o sudjelovanju žena u NOP-u penju na 2 milijuna,²⁷ te se može smatrati da je AFŽ uistinu bila najmasovnija organizacija u NOB-u. Udio žena u vojnim jedinicama u Hrvatskoj povećavao se svake ratne godine: od dvadesetak žena 1941, 1942 — 479, 1943 — 4211, na 6610 u 1944. godini.²⁸ Širom zemlje u NO vojsci obuhvaćeno je bilo 100.000 žena (34% od ukupnog broja sudionika NOB-a), poginula ih je četvrtina od toga broja, ranjeno ih je 40.000, od toga je više od 3000 teških invalida. Veliki je broj nosilaca Spomenice 1941;²⁹ za Narodne heroje proglašeno je 87 žena,³⁰ a u toku rata 2000 žena postale su oficiri NOV. Žene sačinjavaju trećinu ukupnih ratnih gubitaka Jugoslavije u drugom svjetskom ratu.

Taj pregled ne bi bio potpun kad ne bismo spomenuli žensku štampu, kao jedan od indikatora masovnog aktiviranja žena.³¹ U jednom periodu samo u Hrvatskoj izlazi 15 ženskih listova koje izdaju Glavni odbor, okružni i kotarski odbori. Ti se listovi štampaju u tehnikama okružnih i kotarskih komiteta na šapirografu ili ciklostilu, a uređuju ih same žene. Tiraž se, prema raspoloživim količinama papira, kretao od 120 primjeraka (prvi broj »Žene u borbi«, 1942) do 2000, a u prosjeku 500—1000 primjeraka. Listovi su imali važnu ulogu povezivanja organizacije, prenošenja direktiva viših odbora nižim, političkog i općeg prosvjeđivanja žena, dok brojni dopisi žena s terena, do jučer nepismenih, koje pišu same o sebi, o svom životu i borbi, svjedoče o jednoj novini bez presedana.

²⁶ Žene Hrvatske..., I, dok. 283, 464.

²⁷ Upute u pripremnim materijalima za Prvi kongres AFŽ Hrvatske za sakupljanje tih podataka ovako određuju žene obuhvaćene u NOP-u:

»To se proteže na sve žene koje mrze fašizam i njegove sluge, pa makar tu mržnju momentano i vidljivo ne izražavaju.« (kurz. L. S.), AFŽ 8/114. Cifra od 2 milijuna žena navodi se u *Kata Pejnović*, Monografija, Savjet za pitanja društvenog položaja žena RK SSRNH i dr., Zagreb 1977, 49, te u: Enciklopedija Leksikografskog zavoda, I, Zagreb 1966, u kojoj se precizira da se taj broj odnosi na učestvovanje žena u pozadinskim akcijama na oslobođenom teritoriju.

²⁸ Borbeni put žena Jugoslavije, poglavlje: Hrvatska, 127.

²⁹ Brojevi žena nosilaca Partizanske spomenice 1941. prilično su različito navedeni u literaturi. *M. Sentić-Zaknić*, nav. dj., 58 navodi »oko 2000«, *D. Kovačević*, nav. dj., »nekoliko hiljada«, a u poglavlju o Hrvatskoj, Borbeni put žena Jugoslavije, 135, navodi se cifra od 1200 žena. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje. Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1973, Knjiga 10, 742, daje cifru od 3344 žene.

³⁰ Prema navodima *M. Sentić-Zaknić*, nav. dj., 58, dok. *D. Kovačević*, navodi broj od 88 žena Narodnih heroja, nav. dj., 25. *Vojna enciklopedija*, nav. dj., knjiga 5, 732, navodi 90 žena Narodnih heroja od ukupnog broja 1312 (1222 su muškarci).

³¹ Opširniji podaci o ženskoj štampi navedeni su u: *Žene Hrvatske...*, I, dok. 141, 205—220; *Žena*, br. 3, 1973, Borbeni put žena Jugoslavije, poglavlje o Hrvatskoj, 131.

2. AFŽ — SAMOSTALNA BORBENA I POLITIČKA ORGANIZACIJA ŽENA

2.1. AFŽ — problem određenja

Imajući u vidu dinamični karakter organizacije AFŽ-a, ne smijemo se zadovoljiti sumarnim njezinim definicijama, iz kojih nije vidljiv dijakronijski razvoj, odnosno geneza pojedinih elemenata definicije. Ilustrirat ću to na primjeru definicije koju daje Čedomir Popov:³²

»Antifašistički front žena Jugoslavije bio je borbena i revolucionarna masovna politička organizacija koja je predstavljala jedan od najčvršćih i najsigurnijih oslonaca Narodnog fronta i Komunističke partije. Isto tako AFŽ je već od prvih dana svoga rada predstavljao forum u kome su dolazile do izražaja sve težnje i želje jugoslovenskih žena, njihova revolucionarna energija i inicijativa, postajući na taj način garancija ostvarivanja svih onih vekovnih težnji žena za oslobođenjem, za političkom i društvenom ravnopravnošću.«

Pratimo li određenja kojima o organizaciji govore članice rukovodstva, očita je evolucija koja slijedi razvoj čitavog NOP-a. Ideje o formiranju AFŽ-a u prvim danima ustanka oslanjale su se na kontinuitet prijeratnog antifašističkog pokreta. No, ubrzo je postalo očito da će za pomoć i podršku vojsci i organizaciju pozadine biti efikasnija čvrsta, strukturirana organizacija. Spontani pokret mora biti nadomješten stvaranjem čvrste organizacije, i tome se prilazi planskom akcijom u tijeku čitave 1942.³³ U situaciji neposredne ugroženosti od neprijatelja teško da može biti govora o mobilizaciji žena na nekim specifičnim ženskim povijesnim interesima, odnosno autonomiji cilja same organizacije. Na prvom je mjestu opći interes — oslobođenje zemlje (a prema konceptu KPJ, istodobno i provođenje socijalne revolucije). Ženska organizacija ne služi za to da taj interes artikulira, već da *mobilizira i pripremi* žene da taj interes ostvare. Budući da su žene zbog svoje stoljetne neravnopravnosti manje osposobljene za tu zadaću, ženska organizacija ima i tu prosvjetiteljsku, emancipatorsku funkciju.

»AFŽ je organizacija svih žena, bez obzira na starost, formirana zato da bi se žene, [...] zaostale kulturno i politički, osamostalile za rješavanje svih pitanja naše borbe i političkog života.«³⁴

Iako je pokušaj pragmatističke redukcije organizacije na mobilizatorsko-organizatorsku funkciju bio vrlo čest, korištenje apolitičnih, »ne-svje-

³² Čedomir Popov, Formiranje AFŽ-a 1942, Rezultat stava KPJ prema ženskom pitanju i posledice politike Narodnog fronta, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga VI (1961), 34—35.

³³ Mitra Mitrović, Uloga Antifašističkog fronta žena u oslobodilačkom ratu, AFŽ 1/7.

³⁴ Jela Bičanić, O razvoju organizacije AFŽ-a u Hrvatskoj i njenim zadacima (Prva konferencija AFŽ Hrvatske, 12. 6. 1943.), AFŽ 1/12b.

snih« žena bilo je nespojivo s programom provođenja socijalne revolucije. Zato, već 1943. u određenju AFŽ-a, nalazimo veoma energično isticanje njegovoga političkog karaktera:

»[...] AFŽ kao organizacija u borbi protiv fašizma *u osnovi je pravilno shvatila svoje zadatke — zadatke borbene političke organizacije*«³⁵ (kurz. A. Berus).

Druge definicije naglašavaju autonomni karakter organizacije osporavajući tendencije ka heteronomnom shvaćanju AFŽ-a:

»[...] ali pojavu da se AFŽ svede na organizaciju koja vrši samo tehničke i najgrublje radove za vojsku treba najenergičnije suzbijati.«³⁶

U tom periodu borbe bila je potrebna efikasna organizacija (naglašava se »učvršćivanje organizacije čuvajući njenu širinu«),³⁷ koja će istodobno svojom političnošću među ženama izgrađivati temelje za ostvarenje socijalističke preobrazbe društva. Razvoj NOP-a 1944. ukazuje na njegovu sve znatniju institucionalizaciju, diferencijaciju funkcija i stabilizaciju na oslobođenom teritoriju gdje dobiva obilježje poretka. Postojanje vlastite vojske, zakonodavnih i izvršnih organa ukazuje na karakter provođenja političke revolucije. U takvom kontekstu, AFŽ postaje sredstvo integracije žena u te već definirane strukture. Naglasak je na prilagodljivosti formi rada koje treba da omogućе uklapanje u pokret:

»Trebalo ukloniti u potpunosti stara shvaćanja da je AFŽ kruta organizacija sa konačnom izgrađenom strukturom. AFŽ je široki pokret koji kroz razne forme djelatnosti okuplja žene u N.O. front.«³⁸

Pitanje specifične ženske osujećenosti posebno se ne ističe kao jedna od programatskih osnovica djelovanja AFŽ-a (»ravnopravnost je zaslužena kroz borbu«), a isto važi i za njegovu organizatorsku funkciju:

»Dok je prvih godina narodno-oslobodilačke borbe AFŽ djelovala kao organizacija, vezana čvrstim organizacionim formama, razvitak narodno-oslobodilačke borbe i izgradnja narodne vlasti stavile su žene pred nove i šire zadatke. NOO kao organi narodne vlasti sve više jačaju i postaju sposobniji da na sebe preuzimaju sve poslove državne uprave.«³⁹

Proces reorganizacije AFŽ-a, kako je zadan u pismu CK KPJ CK-u KPH, podudara se upravo s takvim razvojem situacije NOP-a.

»AFŽ, kao široki savez, fronta antifašistkinja, nema svoja stalna određena pravila i ustaljene forme organizacije. Ona je široka masovna organizacija, čije se organizacione forme tek razvijaju i prilagođuju uslovima i prilikama pod kojima postoje.«⁴⁰

³⁵ Anka Berus, *Za učvršćenje organizacije, Žena u borbi*, br. 1, 1943, 6.

³⁶ AFŽ 1/7.

³⁷ Anka Berus, nav. dj.

³⁸ AFŽ, 18/2190.

³⁹ Marija Soljan, *Antifašistička fronta žena, Žena u borbi*, br. 16—17, 1945, 21.

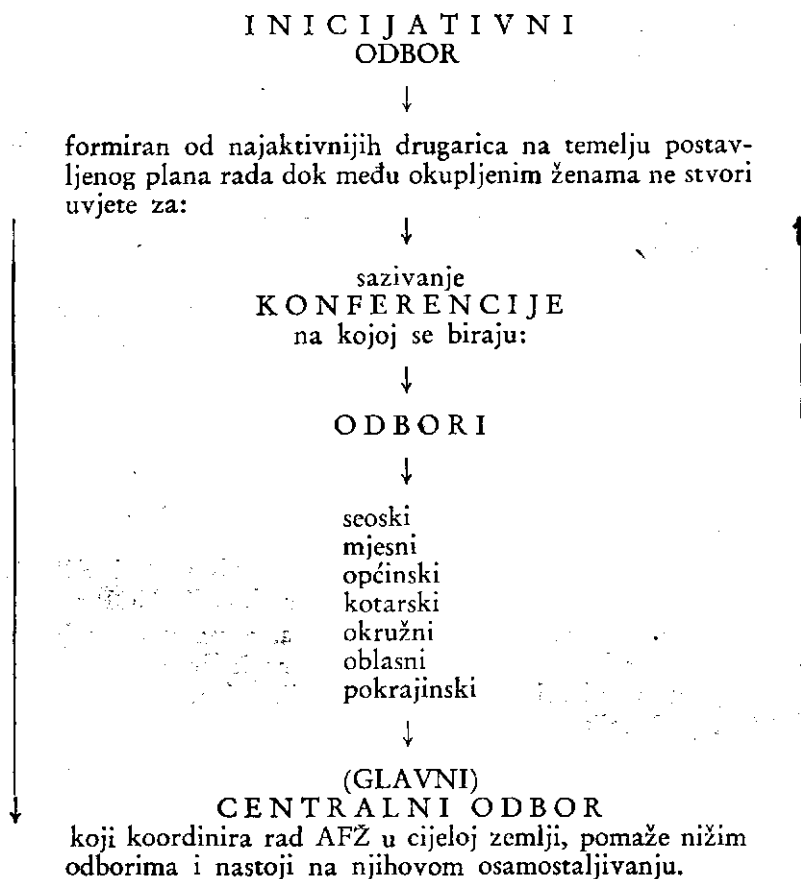
⁴⁰ AFŽ 8/1121.

Podrška žena, dakle, ne mora više nužno biti militantna (sjetimo se navodnika kojim se ironično distancira od AFŽ-a kao »borbene političke organizacije« u citiranom pismu CK KPJ CK-u KPH), dovoljne su simpatizerke pokreta, te se stoga naglašava masovnost organizacije.

2.2. Shema organizacione strukture AFŽ-a

Organizaciona struktura AFŽ-a skicirana je već u navedenoj Okružnici broj 4 CK KPJ od prosinca 1941. Ona je operacionalizirana u Organizacionom referatu Cane Babović, na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a.⁴¹

Shema organizacije, koja je »nikla odozdo«, gledana vertikalno, može se prikazati ovako:



⁴¹ AFŽ 1/1a.

Vertikalno povezivanje:

Centralni odbor izdaje list za cijelu zemlju u kojemu su smjernice, dok su niži odbori dužni redovno (svakih 10 dana) obavještavati više o stanju organizacije (uspjesima, nedostacima, novim formama rada i sl.).

Horizontalno povezivanje:

Odbori istoga hijerarhijskog nivoa međusobno se obavještavaju o radu lokalnim glasilima, a organizacije AFŽ-a na horizontalnoj razini povezuju se s ostalim organizacijama NOP-a: vojskom, omladinskom organizacijom, narodnom vlašću.

Postoje određene razlike u radu organizacija na neoslobođenom teritoriju. Dok se rad na oslobođenom teritoriju može odvijati posredstvom većeg broja masovnih akcija, na neoslobođenom teritoriju valja žene oslobađati od straha pred terorom i podizati njihovu borbenost na malim zadacima (raspačavanje štampe, okupljanje i objašnjavanje ciljeva NOP-a malim krugovima žena), tj. tražiti načina da ih se veže za organizaciju. U gradovima treba formirati ilegalne odbore po ulicama, tvornicama, uredima, radionicama, školama koji će okupiti mase žena oko sebe. Oblici borbe mogu biti različiti: sabotaze, bojkot tržišta, protesti zbog povećanja cijena, sprečavanje odlaska žena i djevojaka na rad u Njemačku, mobilizacija za NOV naročito bolničarki i liječnica, i sl.⁴²

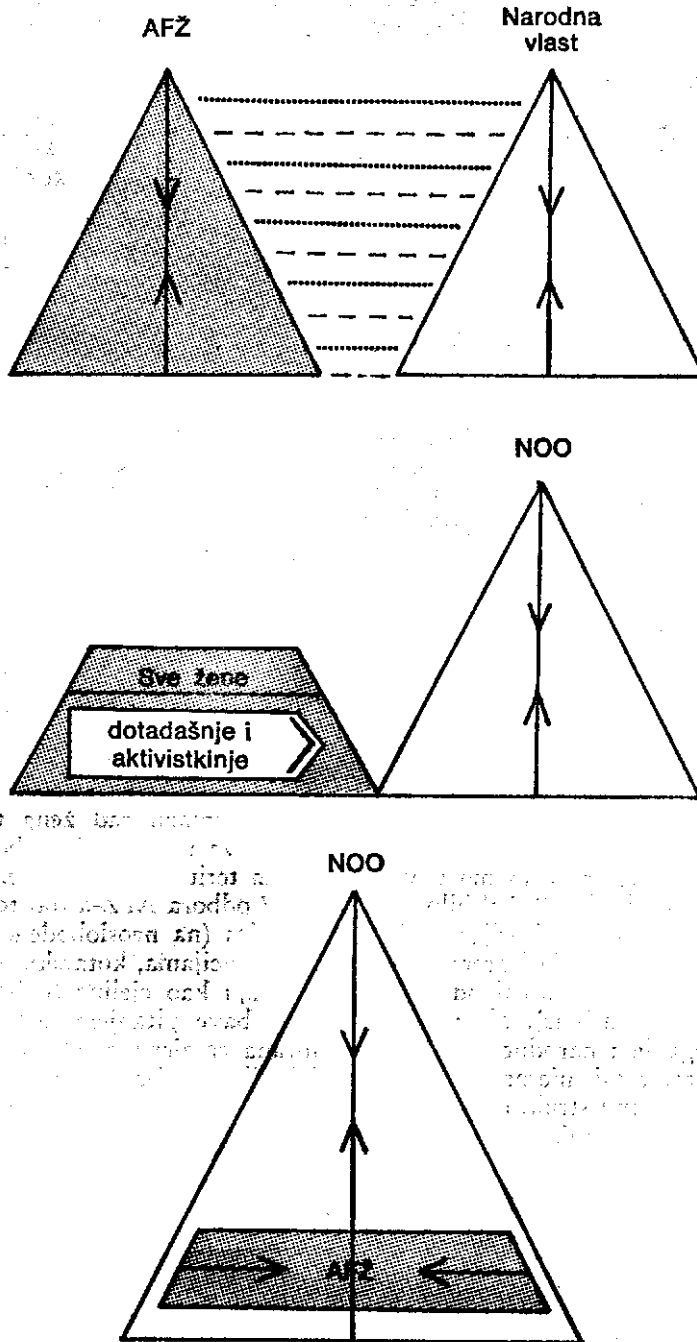
Ta shema doživljava radikalnu preobrazbu⁴³ u toku reorganizacije AFŽ-a 1944. godine. Bivši se odbori raspuštaju, a odbor jednog mjesta sačinjavaju sve žene toga mjesta. Dosadašnje odbornice, ukoliko su ostale aktivne, ulaze u NOO. One su upoznate sa zadacima koji su postavljeni pred NOO-e, te s gotovim planovima njihove realizacije dolaze pred žene na masovne sastanke. Najuočljivija je promjena u pomicanju — izmjeni mjesta vertikalnog i horizontalnog plana povezivanja. Organizacije AFŽ-a ne odgovaraju više za svoj rad višem forumu AFŽ-a, nego NOO-u. Više organizacije AFŽ-a (kotarski, okružni odbori) prelaze u više forume NOO-a i njegove sekcije, odakle savjetima pomažu rad žena mjesnih NOO-a. Moguće je zamisliti kako je direktiva za raspuštanje odbora bila teško provediva, ako imamo u vidu da je na teritoriju Hrvatske, prema podacima od lipnja 1943,⁴⁴ bilo ukupno 1667 odbora AFŽ-a (od toga 629 na neoslobođenom teritoriju) sa 9548 odbornica (na neoslobođenom teritoriju 3130). No, sudeći prema arhivskim evidencijama, kotarski, okružni, općinski, mjesni i Glavni odbor i dalje djeluju kao cjeline (u najmanju ruku, administrativne), ali se sve učestalije bave pitanjem koordinacije rada s organima narodne vlasti. Proklamirana zamjena mjesta vertikalne i horizontalne osi hijerarhije jedan je od indikatora da organizacija gubi svoju autonomnu strukturu koja se očitovala jasno definiranom hijerarhijom i članstvom koje se identificiralo s organizacijom.

⁴² AFŽ 1/12b.

⁴³ Za opis sheme reorganiziranog AFŽ-a koristila sam se dokumentom: AFŽ 22/2612a (Savjetovanje AFŽ za kotar Brač—Solta, 1944).

⁴⁴ *Žena u borbi*, br. 1, 1943, 7.

Opisane razvojne faze organizacije žena moguće je i grafički predočiti ovako:



1. Faza postojanja paralelnih hijerarhija: AFŽ i NOO-i imaju vlastite vertikalne linije hijerarhije, a komuniciraju na horizontalnom nivou (odbori AFŽ-a povezuju se s NOO-ima istog hijerarhijskog nivoa — seoskim, mjesnim, općinskim, itd.).
2. Prijelazna faza maksimalnog proširivanja odbora AFŽ-a (njih sačinjavaju *sve* žene jednog sela (mjesto). Dotadašnje aktivistkinje AFŽ-a direktno se integriraju u strukturu narodne vlasti (NOO-e i njihove sekcije).
3. Faza direktne submisije i transmissionog karaktera AFŽ-a: AFŽ gubi vlastitu vertikalnu hijerarhijsku liniju i podređen je hijerarhiji NOO-a, koja je sada jedina vertikalna linija. Odbori AFŽ-a sada se povezuju na horizontalnoj ravni (v. grafički prikaz na str. 102).

Rezimirajući odjeljak o shemi organizacijske strukture AFŽ-a valja ustanoviti da ta organizacija u toku čitavog razdoblja NOB-a nema svoj programatski dokument (statut, pravila, ili sl.). To je dijelom objašnjivo činjenicom što u ratnim uvjetima to nije ni bilo lako izvedivo, niti prijeko potrebno. Programatski dokumenti kojima je poklonjena najveća pažnja pisani su za narodnooslobodilačke odbore koji su predstavljali osnovicu čitave koncepcije legitimiranja nove vlasti. Organizacija žena morala je očito imati izrazito fluidan organizacijski status, kako bi bila maksimalno prilagodljiva zahtjevima pokreta. No, da se s »terena« traži takav dokument, vidljivo je iz pisma koje Inicijativni odbor AFŽ Hrvatske u ožujku 1943. upućuje Inicijativnom odboru AFŽ-a Gorski kotar. Na zahtjev organizacije žena iz Gorskog kotara, najviši odbor AFŽ-a Hrvatske odgovara da ne može sačiniti pravilnik mimo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije, no u isto vrijeme izražava nadu da će CO AFŽ taj pravilnik u dogledno vrijeme izraditi.⁴⁵

2.3. Problem utvrđivanja članstva i financiranja organizacije

Pitanje članstva i sredstava za održavanje bilo koje organizacije nije tek tehničko pitanje. Njegovim definiranjem određuje se i karakter pojedine organizacije, što se, neizostavno, postavilo kao problem već prilikom osnivanja AFŽ-a. Smatralo se da AFŽ, kao potpuno dobrovoljna organizacija, pitanje ostvarivanja svog fonda ne smije postaviti »kruto i šablonski kao pitanje članarine«, već elastičnije, tako da odgaja vlastito članstvo da bude spremno da materijalno pomaže svoju organizaciju. Imajući u vidu da je AFŽ do tada imao najviše uspjeha u namirivanju sredstava za »narodnooslobodilački fond«, odbornice AFŽ-a su tom prilikom smatrale da se pitanje materijalnog pomaganja same organizacije ne može ni postaviti. To je stanovište osporeno na Prvoj zemaljskoj konferenciji 1942, argumentom da bi to »srozalo ulogu organizacije na pomoćni organ narodnooslobodilačkog fonda«, čime bi se gubio njezin politički karakter.⁴⁶ Uputstva Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske iz 1943.⁴⁷ ističu:

⁴⁵ Pismo I. O. AFŽ Hrvatske od 27. III 1943. I. O-u AFŽ Gorski kotar o organizaciji i zadacima općinskih, mjesnih i kotarskih odbora AFŽ, te o programu za kurs AFŽ. Žene Hrvatske... I, dok. 162, 254.

⁴⁶ »Antifašistički front žena Hrvatske«, *Proleter*, br. 16, 16. XII 1942, AFŽ 1/2.

⁴⁷ AFŽ 19/2222 (26. VI 1943).

»Jakost organizacije i njena čvrstina odraziće se baš u tome, koliko se mase žena okupljene u organizaciji osjećaju vezane za nju i koliko su spremne da je materijalno pomažu. [...] Osnivanje našeg fonda ne znači da prestaje sakupljanje za našu vojsku.«

U istom se dokumentu navode uputstva za raspodjelu financijskih i materijalnih sredstava prikupljenih za potrebe AFŽ-a. Mjesni i općinski odbori treba da kotarskim odborima dostave sve prikupljeno, od čega oni zadržavaju do 30%, ukoliko nemaju izvanrednih izdataka. Ostatak dostavljaju okružnim odborima, koji za svoje potrebe zadržavaju 40%. Umjesto novca može se dio sredstava prikupiti i u ciklostil-papiru, potreštinama za štampanje, matricama i sl. Jedna drugarica unutar svakog odbora ima biti zadužena za evidentiranje primitaka i izdataka.

»Svaki Okružni i Pokrajinski odbor treba da ima svoj vlastiti fond, ne samo novčani, nego i u ostalim materijalnim sredstvima, odakle će moći da izdržava dječje domove, djecu palih boraca, oporavilišta za ranjene partizanke, što je također zadatak naše organizacije. Razumije se, da se stvaranjem vlastitih fondova ne isključuje sabirne akcije za fondove NOO-a.«⁴⁸

Dok inzistiranje na vlastitim fondovima organizacije ukazuje na težnju ka autonomiji, naglašavanje neophodnosti sabirnih akcija (za narodno-oslobodilački fond, NOO-e, socijalne institucije) ukazuje na činjenicu da je u praksi vrlo često dolazilo do preklapanja — identificiranja raznorodnih zadaća AFŽ-a. No, već potkraj 1943. nalazimo stav kojim se na nov način dokidaju takve nejasnoće:

»Pitanje fonda naše organizacije je suvišno i rezultat krutog gledanja na AFŽ kao neku organizaciju koja ima svoj pravilnik, statut itd. Mi moramo uložiti sve da povećamo fond NOO-a koji će pomoći sve antifašističke organizacije gdje to bude potrebno i rad AFŽ je dio rada NO fronta.«⁴⁹

Socijalna zadaća AFŽ-a, dakle, odnosi primat nad njezinom političkom funkcijom. Sličan je razvoj moguće pratiti i prilikom određivanja tko se može smatrati obuhvaćenim/organiziranim u AFŽ. Već je na Prvoj konferenciji AFŽ Hrvatske izraženo shvaćanje da će »razbistrivanje tog pitanja, ko je obuhvaćen u AFŽ, mnogo doprinijeti čvrstini i omasovljavanju organizacije«.⁵⁰ Ukazano je na nejasnoće koje postoje i na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju. Dok su aktivistkinje u odborima smatrane članicama, masama žena koje su aktivno pomagale NOP na najrazličitije načine nije se pristupalo niti ih se vezivalo u organizaciju. »I tako je mjesto jedne masovne organizacije bilo samo niz odbora.«⁵¹ Predloženo je da se primijene dva mjerila: šire shvaćanje na neoslobođenom teritoriju (smatrati uključenim sve žene koje pomažu NOP), dok na slobodnom teritoriju antifašistkinje treba da sudjeluju kontinuirano u radu (dolaze na sastanke, sudjeluju u radnim četama, u sprečavanju zaraznih bolesti, i sl.).

⁴⁸ Jela Bičanić, Iz referata održanog na Prvoj konferenciji AFŽ Hrvatske, AFŽ 1/12b.

⁴⁹ AFŽ 13/2166 c.

⁵⁰ AFŽ 1/12b.

⁵¹ AFŽ 1/12b.

Istodobno, treba kulturno i politički raditi sa svim ženama, ne samo rukovodiocima, kako bi bile kadre unutar svoje organizacije rješavati sva pitanja samostalno.

Razumljivo je da su te, ne previše precizne formulacije, u različitim sredinama bile i različito interpretirane. Tako nalazimo dokument iz kotara Vojnić⁵² koji navodi popis kandidata za članove AFŽ, što ukazuje na postojanje rigidnog, uskog shvaćanja članstva. Na sličnu tendenciju ukazuju i dokumenti u kojima se osuđuje pojava da se žene prisiljavaju na prisustvovanje sastancima »pretnjom da će ih sve postreljati ako ne dođu«, odnosno da valja »ukloniti pojave kažnjavanja«. ⁵³ Budući da pitanje tko se može smatrati članom AFŽ-a nije nikada nedvosmisleno, statutarno riješeno, prevladala je koncepcija subjektivne identifikacije s organizacijom (»koliko se mase žena okupljene u organizaciji osjećaju vezane za nju«⁵⁴ (kurz. L. S.).

Ovom prilikom trebalo bi navesti i podatke o socijalnom sastavu žena okupljenih u AFŽ-u. No, s obzirom na to što je rečeno o definiciji članstva i o karakteru prikupljenih podataka (v. napomenu 26), ne mogu se pouzdano navoditi ni približne cifre. Jedan od indikatora brige za reprezentaciju svih slojeva žena u organizaciji može biti socijalni sastav njezinih rukovodećih tijela. Centralni odbor AFŽ (od 38 članica, proširen na plenumu 25—26. X 1943) sastoji se od 14 intelektualki,⁵⁵ 9 seljanki, 8 radnica, 5 činovnica i 2 domaćice. Glavni odbor AFŽ Hrvatske od 29 članica sastojao se od 14 seljanki, 7 intelektualki, 5 radnica, 2 činovnice i jedne domaćice. Nesumnjivo je da su seljanke predstavljale osnovnu snagu AFŽ-a, te da je socijalni/klasni položaj imao znatnog udjela pri izboru delegata za odbore (»birati siromašne ili srednje drugarice, a nikako bogate kulačke žene«),⁵⁶ no to ne znači da je postojala načelna isključivost prilikom prihvaćanja žena u AFŽ. Kritizira se nepovjerenje prema ženama iz raznih građanskih društava i tzv. »viših slojeva« od kojih se zahtijeva angažiranje na poslovima kojima su nevične, »dok se ispušta čitav niz poslova koji im po položaju odgovara, a koji je koristan i potreban«. ⁵⁷ Isto se načelo ističe i prilikom diskriminiranja žena iz raznih vjerskih organizacija, koje u tom slučaju postaju plijen neprijateljske propagande. Inzistiranje na uključivanju svih antifašistički orijentiranih žena, bez obzira na klasnu, političku i vjersku pripadnost, temeljilo se na dalekovidnoj pretpostavci. Homogenizacija žena u jedinstvenu frontu posredstvom ženske organizacije na minimalnom programu antifašističkog opredjeljenja i garanciji stjecanja ravnopravnosti osigurat će podršku novoj vlasti u trenutku kad postanu aktualni opći izbori. Mase žena koje su do tada bile van utjecaja političke kuture, kojima je nedostajala mogućnost (a i navika) političkog artikuliranja vlastitih stavova, bit će svjesne koje su političke snage zastupale program njihova oslobođenja.

⁵² AFŽ 9/1158 (nedatirano).

⁵³ AFŽ 9/1144 i 9/1145 (oba dokumenta od 15. VI 1942).

⁵⁴ AFŽ 19/2222.

⁵⁵ U grupu intelektualki svrstala sam ove kategorije: profesorice, učiteljice, studentice.

⁵⁶ AFŽ 9/1136.

⁵⁷ AFŽ 18/2166d.

»Zato treba ženi tumačiti i pripremiti je već sada za onaj dan kada će i ona dati svoj glas, da ga dade onome (KPJ, op. L. S.) tko joj daje puno pravo i koji je diže iz tame i mraka, a ne onima koji sjede u Londonu«, 1942.⁵⁸

2.4. Ciljevi i zadaci organizacije žena

Zadaci AFŽ-a definirani su već prigodom priprema za osnivanje organizacije (vidi Okružnicu br. 4 CK KPH), a konkretizirani su na Zemaljskoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu 1942. U dokumentima iz pojedinih regija ti se zadaci raščlanjuju i specificiraju već prema zahtjevima pojedinačnih situacija, no načelne zadatke organizacije možemo podijeliti na dvije osnovne skupine:

I) zadaci na pomoći vojsci (osiguravanje materijalne baze čitavog NOP-a akcijama prikupljanja hrane, materijalnih sredstava, dobrovoljnih radova i sl.), organizaciji pozadine (normalno odvijanje života na oslobođenim teritorijima, svi oblici socijalne politike: zbrinjavanje djece, ranjenika i nemoćnih i sl.);

II) zadaci s obzirom na specifični položaj, odnosno interes vlastitog članstva mogu se grupirati kao:

1. politička emancipacija žena,
2. kulturna emancipacija,
3. integracija na ravnopravnim osnovama u NOB, u borbi za novo društvo i njegovu konsolidaciju.

Nabrojat ću (iako ću ponoviti što je već navedeno u dokumentima) ovako raščlanjene zadatke, kako bismo pri analizi stupnja njihove realizacije vidjeli do kojega je stupnja organizacija žena u pojedinim razdobljima bila sposobna da odgovori postavljenim ciljevima.

Kao najvažniji zadatak iz grupe I (pomoć vojsci)⁵⁹ jest prikupljanje za narodnooslobodilački fond,⁶⁰ te, uz ostalo, za dovoljnu ishranu, a protiv gladi, skupoće i rekviriranja hrane i odjeće u korist okupatora. Preduvjet izvršavanja ovih zadataka formuliran je kao zadatak ostvarivanja jedinstva žena Jugoslavije u borbi protiv okupatora.

Zadaci (1—3) iz grupe II u međusobnoj su kauzalnoj vezi. Politička emancipacija žena, kao čin političke volje ozakonjen u Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske,⁶¹ a isticana i primjenjivana kao aktivno i pasivno pravo glasa pri izborima za NOO-e i sudjelovanje u NOV-u već od prvih dana NOP-a, stavila je organizaciji

⁵⁸ AFŽ 9/1145.

⁵⁹ AFŽ 1/1a.

⁶⁰ Uz hranu, odjeću, obuću i sanitetski materijal kao osnovne potrepštine, aktivistkinje AFŽ-a pokazivale su, već prema prilici, veliku revnost i domišljatost u prikupljanju najraznovrsnijih predmeta. Tako nalazimo izvještaj Mjesnog odbora Split iz 1943. o sabirnoj akciji prilikom proslave godišnjice formiranja VIII korpusa, u kojoj su, uz ostalo, prikupljeni srebrni servisi, puderijske, kolonjske vode, gramofon s 24 ploče, 1 index, nakit i sl. AFŽ 21/2499.

⁶¹ Žene Hrvatske... I, dok. 286, 464.

u zadatak »političku izgradnju žena, da bi one postale duboko svesne ciljeva borbe i do kraja bile zainteresovane za njihovo ostvarenje«. ⁶² Uz tu političku edukaciju, odnosno edukaciju za politiku, politička emancipacija podrazumijevala je shvaćanje žena kao svjesnih i samostalnih političkih subjekata, što se npr. ističe i u zadaći žena »Da sprečavaju odlazak muževa, braće, djece i očeva na istočni front i u ustašku vojsku i da ih, ukoliko imaju oružje u ruci šalju među partizane«. ⁶³ Naglašava se i odgajanje žena za demokratsku, neautoritarnu politiku u zadatku formuliranom kao odluka: »Provodit ćemo drugarsku kontrolu rada od odbora do grupe, te kritikom ispravljati nedostatke. [...] Jačat ćemo i dalje i odgajati drugarstvo i iskrenost, napisati 20 dopisa o drugarstvu.« ⁶⁴

Kulturna emancipacija značila je pothvat osposobljavanja žena za puno korištenje tekovine političke emancipacije. Naglašava se nužnost obrazovanja žena: kulturno »uzdizanje« putem predavanja »iz raznih oblasti nauke« (zdravstvenih, higijenskih, historijskih, itd.), formiranja kursova (»viših i nižih«) za osposobljavanje aktivistkinja čak i na neoslobodenim teritorijima i u okupiranim gradovima, čitanja i surađivanja u ženskim listovima. Ovamo bih svrstala i zadatak postavljen već potkraj 1941: »voditi borbu za ravnopravnost žena i muškaraca [...]«. ⁶⁵ Iako tako eksplisitnu formulaciju ne nalazimo previše često u odnosu na to koliko se inzistira na drugim zadacima, ona ukazuje na činjenicu da je postojala svijest o tome da je odnos među spolovima također društveni odnos sui generis, te da njegova promjena može uslijediti tek nakon zadovoljenja niza preduvjeta koje treba da omogući kulturna emancipacija. No, iz brojnih dokumenata vidi se da često nije dolazilo u svijesti rukovodilaca, i nosilaca tih zadataka do razgraničavanja političke emancipacije kao akta političke volje i kulturne emancipacije kao procesa. Svaki od tih zadataka, naime, podložan je različitoj dinamici o čemu se nije vodilo računa (a pitanje je koliko je to u tadašnjim uvjetima uopće bilo i moguće), a što je bitno za sam ishod postavljenih ciljeva. Shvaćanje kulturne emancipacije kao vrste epifenomena političkoj, dovelo je do gubljenja jasnoće perspektiva što se očitovalo i u realizaciji trećeg zadatka — integraciji žena u narodnu vlast na ravnopravnim osnovama. Ta grupa zadataka predviđala je aktivno sudjelovanje žena u narodnoj vlasti, njezino učvršćivanje koje znači obranu tekovina NOB-a, pomoć AVNOJ-u i ZAVNOH-u, te sudjelovanje u obnovi zemlje i izgradnji nove države. Mnogobrojni su dokumenti u kojima se kritizira »sektaški odnos prema ženama« bilo kod njihovog uvažavanja kao članica NOO-a, pri prijemu u KP ili borbene redove. Takvi podaci ⁶⁶ navode na zaključak da je realizacija političke emancipacije žena, provođenjem političke revolucije, dovela do preuranjenog uvjerenja da je oslobođenje žena neupitno postignuto. ⁶⁷

⁶² AFŽ 1/7.

⁶³ AFŽ 9/1155.

⁶⁴ AFŽ 21/2506.

⁶⁵ Usp. Okružnica br. 4 CK KPH.

⁶⁶ O tome sam detaljnije raspravljala u dijelu studije o dimenzijama procesa kulturne mijene.

⁶⁷ Usp. Citirana Rezolucija Prve zemaljske konferencije AFŽ 8. XII 1942. AFŽ 1/1b.

2.5. Značenje procesa reorganizacije: AFŽ na raskrsnici

Iz dosadašnjeg slijeda analize već je moguće uočiti dvije faze razvoja AFŽ-a:

1. faza naglaska na autonomnom karakteru organizacije žena,
2. faza isticanja integrativne funkcije AFŽ-a (od početka 1944 — do kraja rata).

Direktivno pismo CK KPJ od siječnja 1944. kojim se poziva na reorganizaciju AFŽ-a predstavlja graničnu liniju između te dvije orijentacije. Proces reorganizacije, na koji je već u više navrata skrenuta pažnja (u tijeku analize organizacione strukture, poimanja članstva), nezaobilazan je za razumijevanje organiziranog djelovanja žena sve do naših dana. Stoga ću u ovom odjeljku dati kontrastivnu analizu tih dviju faza, to više što navedena literatura ne omogućava ni minimalan analitički okvir za interpretaciju značenja toga procesa.

Već je na osnivačkoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu ustanovljeno da će stvaranje *samostalne* organizacije osigurati preduvjete za realizaciju povjerenih joj zadataka, što će se povoljno odraziti na čitav NOP.⁶⁸ Postojanje autonomne organizacije omogućit će i jedinstvo svih žena, bez obzira na njihove ostale moguće afilijacije u okviru NOP-a (pripadnost omladinskoj organizaciji ili vojsci), na pripadnost predratnim ženskim organizacijama, na dob, klasnu ili vjersku pripadnost. Organizacija žena u svom programu sadrži svima njima zajednički interes:

»Potrebno je shvatiti da AFŽ ima i specifični karakter kao organizacija žena koje se bore za ostvarenje svoje slobode kao žena i da su time zainteresovane sve žene [...].«⁶⁹

Samostalna organizacija moći će se djelatnije angažirati na uvođenju žena u političku akciju čime će se istodobno utirati put onome što smo nazvali kulturnom emancipacijom:

»Iskustvo je pokazalo da mješoviti sastanci nisu prikladni za široko okupljanje žena, jer istovremeno ne mogu doći na sastanak i drugovi i drugarice te najčešće sastanku prisustvuju muškarci dok žene ostaju kod kuće. Zato treba uvesti široke sastanke žena, na kojima će se žene moći lakše okupiti. Moramo osim toga nastojati razbijati zastarjela mišljenja muškaraca, da žena ne treba i ne smije sudjelovati u javnom životu.«⁷⁰

No, mišljenje da za njih nije politika interiorizirale su i same žene. Stoga one prvo moraju savladati nelagodu u odnosu na, za veliku većinu njih, povijesno novi način djelovanja. Kao razloge neprilaženja AFŽ-u često se navode strah od neprijateljske odmazde, teški poslovi koje su žene prinuđene obavljati zbog slabog ekonomskog stanja, opće kulturna zaostalost i nepismenost.⁷¹ No, one ipak u većini prihvaćaju sve zadatke koje im

⁶⁸ Usp. Referat Mitre Mitrović, AFŽ 1/7.

⁶⁹ AFŽ 18/2166d.

⁷⁰ AFŽ 9/1184.

⁷¹ AFŽ 13/1539; 14/1616c; 21/2449.

nalaže NOP, unatoč opasnostima i žrtvama koje iz takvog angažmana proizlaze. Dovoljno je samo se podsjetiti da su one i u svim sličnim historijskim okolnostima (npr. za vrijeme prvoga svjetskog rata) dijelile breme odgovornosti s muškim članovima zajednice. Samostalna ženska organizacija ima upravo tu prednost da ih priprema za ulogu historijskog subjekta, a da ne manipulira više njima kao nijemom, neartikuliranom, neophodnom masom za ostvarenje neposrednih ciljeva zajednice. Stoga, aktivistkinje AFŽ-a kritiziraju nedovoljno uključivanje žena u NOO-e upravo s ciljem da time prekinu cirkularni proces: neuvažavanje žena kao političkog subjekta, iz čega, uz ostalo, proizlazi i omalovažavanje autonomne ženske organizacije koja zbog specifičnosti društvenog položaja svoga članstva najadekvatnije može rukovoditi procesom političke i kulturne emancipacije žena, jer ukoliko *organizacija* taj cilj ne ostvari, dolazi do opetovane marginalizacije žena.⁷²

Političko-integrativna funkcija AFŽ-a, u odnosu na ciljeve čitavog NOP-a, također će se okoristiti organizacionom autonomijom:

»Političku svijest žena treba podići, a to ćemo učiniti na taj način, što ćemo učiti, učvrstiti i osamostaliti odbore AFŽ, koji će poraditi među ženama.«⁷³

Pitanje autonomije nije tek taktičko pitanje, budući da se inzistira na odgovornosti odbora AFŽ-a svojim višim forumima (a ne organima narodne vlasti),⁷⁴ te na njezinoj nezavisnosti od bilo čije kontrole:

»Odnos partijske organizacije prema AFŽ-u često puta je neelastičan, sektaški postavljen kao gruba kontrola rada što može smetati osamostaljenju AFŽ-a. Svoju pomoć partijska organizacija obezbeđuje preko svojih članova AFŽ-a, koji su stekli podršku među masama žena i eventualno se nalaze na rukovodećim mestima u AFŽ-u.«⁷⁵

»[...] često se dešava da NOO-i ne shvaćaju samostalnost organizacije AFŽ u organizacionom smislu već traže izvještaj o radu organizacije, naređuju ko će ući u odbore AFŽ i NOO-e i niz sličnih stvari.«⁷⁶

Tako argumentirane prednosti samostalne ženske organizacije, naglašavane od osnivačke konferencije AFŽ-a do kraja 1943, osporene su, gotovo potpuno, navodima direktivnog pisma CK KPJ upućenog CK KP Hrvatske. Uporišne su točke kritike ove:⁷⁷

— pretvaranje pokreta u *samostalnu, krutu i posebnu* organizaciju s tendencijom organizacionog izdvajanja iz općeg borbenog pokreta (greške koje dopuštaju razvijanje »izvjesnih feminističkih tendencija«);⁷⁸

⁷² Sličan izvod moguće je pratiti i u dokumentu AFŽ 18/2166c.

⁷³ AFŽ 9/1162.

⁷⁴ AFŽ 1/12b.

⁷⁵ AFŽ 9/1159.

⁷⁶ AFŽ 18/2166c.

⁷⁷ AFŽ 2/71.

⁷⁸ U ovom slučaju, feminizam je shvaćen kao organizacijska samostalnost.

— postojanje jasne vertikalne hijerarhije unutar AFŽ-a, nezavisnost u odnosu na »lokalna tijela« i zadatke NOB-a. Upute za ispravljanje tih grešaka upućuju na:

— razvoj organizacije u širinu, učvršćivanje povezanosti žena s organima NOF-a i lokalnim organizacijama Partije;

— izgradnju organizacione forme »daleko od svake organizacione krutosti«; redefiniranje autonomne uloge odbora AFŽ;

— dokidanje vertikalne hijerarhije koju nadomješta hijerarhija »odgovarajućih partijskih organizacija« i organa NOB-a;

— osnovnu odgovornost za rad AFŽ-a svuda treba da snose partijske organizacije (»tj. ćelije i rukovodeći komiteti naše Partije«).

Brojni dokumenti razrađuju konkretne mjere koje treba poduzeti radi reorganizacije. Ističe se da odbori više ne znače rukovodeća tijela, već označavaju široku formu za održavanje konferencija i opću aktivnost žena u NOB-u.⁷⁹ Mjesni odbori AFŽ-a uključuju sve žene jednog sela/mjesta koje imaju simpatije prema NOB-u. Umjesto dotadašnjih aktivistkinja angažiraju se samo »najnužnije funkcionerke«. One, kao pokretači žena, vrše tu funkciju u okviru NOF-a, odnosno KP, a uz mobilizaciju žena vrše i najnužnije tehničke poslove (primanje i odašiljanje pošte, raspodjela literature među žene, organiziranje kampanja, akcija, sastanaka i sl.). Kako se one ne bi »jednostrano razvijale«, istodobno se raspodjeljuju na razne sektore — partijski rad, rad u NOO-ima i njihovim odborima: prosvjetnom, gospodarskom, zdravstvenom, propagandnom, u bolnice, komande i vojsku. Ukoliko su partijske, one ulaze u mjesne partijske jedinice/komitee, ali ne čine, niti mogu sačinjavati jednu partijsku jedinicu u AFŽ-u. Općinski se odbori raspuštaju, a težište rada ostaje na mjesnim (seoskim) odborima. Kotarski i okružni odbori poprimaju reprezentativni i manifestacijski karakter, brinu se da niži odbori budu u prvom redu odgovorni organima NOB-a. Njihove se aktivistkinje raspoređuju u partijske organizacije i organizacije NOF-a. Partijci u NOO-ima treba da pruže punu pomoć ženama da se snalaze i aktiviziraju, a da ne budu u odborima ili odsjecima samo formalno. Ukazuje se i na to da:

»Sve ove promjene treba postepeno provesti da ne bi naglim i nepravilnim postavljanjem reorganizacije došlo do opadanja aktivizacije žena, treba izučavati iskustva u primjeni ovih direktiva. [...] AFŽ se ne raspušta. Naprotiv se AFŽ preosposobljava za nove zadatke.«⁸⁰

Novi zadaci organizacije: učvršćivanje JNOF-a, izgradnja nove države i obnova zemlje, te praćenje dinamike razvoja NOP-a, navode se kao uzroci neophodnosti reorganizacije AFŽ-a.

Period u kojem se nadala potreba reorganizacije AFŽ-a karakteriziraju dva procesa:

— strukturiranje nove državne vlasti koje se iskazuje potrebom postojanja centralizacije, odnosno jedne hijerarhije (sve ostale moguće hijerarhije percipiraju se kao disfunkcionalne);

⁷⁹ AFŽ 21/2460; 2/71.

⁸⁰ AFŽ 2/87.

— istodobna diferencijacija njezinih funkcija (neposredna integracija, »raspodjeljivanje« žena na definirane sektore društvenog života, čime bivše aktivistkinje samostalne organizacije postaju izvršioци direktiva NOO-a, odnosno KP).

Dosadašnja »profesionalizirana« organizacija AFŽ nije se mogla preko noći preosposobiti za djelovanje u novonastaloj situaciji:

»Samo jedan mali dio žena koje nisu bile vezane porodicom i brigom mogao je da odgovori tim (pred-reorganizacijskim, op. L. S.) zadacima. Iako su bile srcem i dušom uz borbu, žene su počele osjećati kao pretešku obavezu biti odbornica A.F.Ž., jer su im tako kruto postavljeni zadaci sputavali lični život, brigu oko djece, kuće i polja. Na taj način počela se A.F.Ž. sužavati na mali broj žena po selima i mjestima, koje su radile po uputama viših odbora A.F.Ž., a mjesni pokret žena vezale su uz opće narodne potrebe i zadaće. Tako je nastao aparat funkcionerki, koje su radile samo po ženskom pokretu, stvarale svoje kancelarije pa je to imalo za posljedicu da su se široki slojevi žena počeli odvajati od Narodno-oslobodilačke borbe. Da je razvoj pošao dalje tim tokom razvila bi se Antifašistička Fronta Žena u sasvim odvojenu žensku organizaciju i oslabila bi interese i aktivnosti žena za opću borbu.«

AFŽ je dio JNOF-a »a nije nikakva organizacija radi samih žena«. ⁸¹ Cilj reorganizacije je, dakle, bio i da se zaustavi osipanje žena iz AFŽ-a, koji je do tada dijelom imao i ulogu transmisije za JNOF, i usmjeriti ih direktno u redove JNOF-a. Da bi se to postiglo:

»Trebalo ukloniti u potpunosti stara shvatanja da je AFŽ kruta organizacija s konačnom izgrađenom strukturom.« ⁸² Zanimljivo je da, unatoč brojnim uputama, dolazi do neshvaćanja reorganizacije. Najrasprostranjenije je mišljenje da se AFŽ posve ukida:

»Čitav niz aktivistkinja i partijaca, ne ulazeći dublje u ovo pitanje, formirao je mišljenje da se AFŽ 'raspušta'.« ⁸³

Posljedice su ovakvog načina mišljenja shvaćanje da AFŽ više ne postoji, da rad sa ženama nije potreban, uslijed čega je konstatirano masovno opadanje aktivnosti žena. ⁸⁴

»Nije se shvatilo da nove forme i oblici rada, koje nemaju nikakvih čvrstih ni organizacionih krutosti ni oblika, moraju ojačati i omasoviti front žena, izdići stepen njihove političke svijesti i još jače povezati AFŽ sa općim narodno-oslobodilačkim frontom. [...] Široki odbori, kako općinski tako kotarski i okružni nisu ni do danas svugdje formirani, tako da žene ako su nešto i radile po sitnim praktičnim zadacima nisu shvatile taj rad kao doprinos na izgradnji naše nove Federativne demokratske Jugoslavije. Prema tome AFŽ kao cjelina nije ispunio svoj zadatak u ostvarenju odluka II zasjedanja AVNOJ-a.« ⁸⁵

Ostaje pitanje je li to bilo neshvaćanje ili neuspjeh reorganizacije u funkcionalnom smislu. Veoma je zanimljiv, iako po svojoj eksplicitnosti iz-

⁸¹ AFŽ 14/1616c.

⁸² AFŽ 18/2190.

⁸³ AFŽ 2/87.

⁸⁴ AFŽ 18/2190.

⁸⁵ AFŽ 18/2190.

niman dokument, pismo Marice Zastavniković Glavnom odboru AFŽ Hrvatske od 24. IV 1944.⁸⁶ Ona piše:

»Drugarice, pitanje AFŽ je ovdje vrlo bolno. Na prvu vijest o reorganizaciji ovdje su naprosto raspustili O AFŽ s motivacijom da su se drugarice vrlo jednostrano razvijale. Time je AFŽ pretrpio velik udarac. Ovo je bio teren nov, tu su se žene tek počele držati i osvješćivati, tu je još bilo potrebno govoriti im o ženskim pitanjima. Istom kada bi ih se dovoljno pridiglo, moglo se pitanje reorganizacije pokrenuti, ali i tada ne tako da se proglasilo drugarice kao nesposobne i uzeti im njihov ugled kod nižih odbora i širokih masa žena. Šada ovdje uopće ne postoje odbori AFŽ-a. Muški na svim položajima strašno sektase u pogledu žena, tako da imaš vrlo malo žena po NOO-ima i te koje su članice, ne pozivaju na redovite sastanke, ili ih dodjeljuju komisijama gdje one ne dolaze do izražaja. [...] Tu je predsjednica mjesnog odbora jedina žena u NOO-u ali u sudskoj komisiji. Kada dolazi do koje rasprave ili ju uopće ne pozovu ili joj naprosto vele da ništa ne razumije i ne uvažavaju njeno mišljenje. Tako je svuda. U samim kot. NOO-ima ima malo žena. Dogodilo mi se baš ovih dana na kot. Koprivničkom. Dodem na sastanak, puna soba drugova, a niti jedne drugarice. Pitam gdje su drugarice. Zar nema niti jedne žene? Vele mi kako — ne, AFŽ je zastupan. Pa drugarica od AFŽ je naša kuharica. [...] Kad pokrenem pitanje drugarica i kada ih pronađem i dovedem, rasporedim rad, onda sam sigurna da ću te drugarice slijedeći put naći u kuhinji. [...] Kada sam se vratila ovamo u veljači našla sam AFŽ rastepen a drugarice koje su se 'jednostrano razvijale' razvrstane po najrazličitijim djelokruzima rada. Naravno one se u prvi čas nisu sasna snašle, pa se to smatralo potpunom nesposobnošću. [...] Mi smo vrlo energično uzele našu stvar u ruke i uspeva nam da dokažemo našu ravnopravnost. Samo kada bi to uspjelo i drugim drugaricama po nižim organizacijama. [...] Ovdje naprosto nitko ne shvaća kako da reorganizira AFŽ — glavno je — da žene više nemaju svoj vlastiti odbor i da ih se po malo potisne. Pa bile su već odviše svjesne i samostalne.«⁸⁷

Da bismo mogli suditi o uspješnosti reorganizacije AFŽ u funkcionalnom smislu, moramo postaviti pitanje može li sada organizacija zadovoljiti sve postavljene zadatke. Uvažimo li činjenicu da razvojem NOP-a i provođenjem političke revolucije na oslobođenom teritoriju koji se iz dana u dan povećava, u prvu (I) grupu zadataka uz pomoć vojski valja pribrojiti i nove zadatke — obnovu ratom opustošene zemlje, izgradnju nove države, vidimo da je za izvršavanje toga predviđeno »raspodjeljivanje« — integracija žena na različite sektore. Kao u prosjeku manje kvalificirane njih je često zadesila sudbina drugarica opisanih u pismu Marice Zastavniković, tj. marginalizacija na novim dužnostima. Što se tiče II grupe zadataka, politička emancipacija polučena je kao dio šire strategije

⁸⁶ To pismo (rukom pisano) ima potpis Marica, a u njemu se spominje rad adresanta u kotaru Koprivnica. S obzirom da je s toga terena Marica Zastavniković, članica GO AFŽ Hrvatske, pisala sličan izvještaj (AFŽ 1/61 od 26. XII 1943) čini mi se opravdanim smatrati da je ona autorica navedenog pisma, to više što se spominje i ličnost po imenu Krunka (Krunka Zastavniković, kći Marice Zastavniković, od ljeta 1943. bila je tajnica OO AFŽ Bjelovar), AFŽ 2/77.

⁸⁷ AFŽ 2/77.

socijalne revolucije. Problem se pojavljuje pri realizaciji kulturne emancipacije. Zanimljiv je navod iz teksta u »Žena u borbi«, koji, iako ima cilj da govori u prilog reorganizaciji AFŽ-a, konstatira gubljenje interesa žena za rad u organizaciji (na području Dalmacije):

»[...] jer im se uvijek govori jedno te isto: kako moraju pomagati vojsku i dati sve od sebe, a same vrlo malo dobivaju (kurz. L. S.) na tim sastancima.«⁸⁸

Treći zadatak iz te grupe — integracija na ravnopravnim osnovama u NOB, u borbi za novo društvo i njegovu konsolidaciju — nije moguće potpuno ostvariti ukoliko se ne nastavi, i to čak s povećanim intenzitetom, rad na ostvarenju procesa kulturne emancipacije. Doduše, u tom periodu zamjetan je još veći polet raznovrsnih kursova namijenjenih ženama. No, ukoliko se zanemari svijest o nužnosti i *neodgodivosti* procesa kulturne promjene u odnosu spram žena kao društvene grupe sa specifičnim povijesnim nasljeđem (previše često olako apsolviranim kao »predrasude« ili »prežici prošlih nenarodnih režima«), i oni poprimaju puko funkcionalističko obilježje. U tom slučaju u nove društvene/revolucionarne procese mogu se integrirati više-manje ravnopravno samo najaktivnije, najsvjesnije, »najizgrađenije« žene, k tome i bez težih porodičnih i drugih obaveza. A upravo aktiviranje »najširih masa« žena, bez navedenih prednosti, bilo je ono što je reorganizacija imala postići. Zanimljivo je, u tom kontekstu, usporediti kakve se aktivistkinje AFŽ-a traže 1942. i 1945. godine.

»Stvoriti Kotarski odbor i to tako da se u taj odbor biraju one drugarice koje će uistinu raditi na organizaciji tj. one koje nisu tako vezane za kuću. Nadopuniti onda odbor sa nekim drugaricama koje su dobre i odane borbi a nisu toliko slobodne.«⁸⁹ (15. VI 1942)

»[...] jer doći u takav odbor značilo je ostaviti kuću, djecu i sve ostalo za što mnoge žene antifašistkinje nisu bile spremne da učine [...] Odbori žena okružni, oblasni itd. postaću više neka reprezentativna tijela žena svoga kraja a sastajat će se samo od vremena do vremena.«⁹⁰ (1945)

Dok se u počecima organizacionog djelovanja oslonac tražio u nekoj vrsti »ženske elite«, u drugoj fazi postavljeni su mnogo manji zahtjevi — reprezentiranje lojalnosti i spremnosti da se uključuju ili samo pomažu narodnu vlast. Naravno da u takvoj situaciji »puko« emancipatorski zahtjevi žena poprimaju drugorazredno značenje, no moguće je još naći i poneke tragove »emancipatorskog diskursa«, kao u ovom dokumentu iz 1944. ili 1945. godine:

»[...] A da se naša ženska prava što prije izvojevaju, nije dosta da se samo nekoliko žena bori. I danas mnoge čekaju da im sloboda dođe na tanjuru.

Ako se nećemo organizirati i čvršće međusobno povezati, da naša borba bude jača, onda nećemo izvojevati ono za čim teži žensko srce, a to jest ravnopravnost sa muškarcima.

⁸⁸ Olga Kovačić, Prema novim zadacima, *Žena u borbi*, br. 7, 1944, 10.

⁸⁹ AFŽ 9/1145.

⁹⁰ AFŽ 2/139.

Zato sve mi bez razlike, učene i neučene stupajmo u naše organizacije AFŽ. Pomažimo naše hrabre borce.«⁹¹

Želimo li rezimirati kontroverze dviju navedenih koncepcija organizacije žena, vidimo da je zapravo riječ o dva modela organizacije, od kojih svaki ima svoje izrazite prednosti i nedostatke.

Prvu fazu razvoja AFŽ-a mogli bismo označiti kao prevladavanje *emancipatorskog modela*. Autonomna organizacija ima ove pozitivne aspekte:

1. autonomija cilja omogućava artikuliranje interesne dimenzije;
2. samostalna organizacija osigurava veću efikasnost u ostvarivanju emancipatorskih ciljeva.

Negativni aspekti autonomnog tipa organizacije u odnosu na povijesni kontekst ovi su:

1. neizbježnost određenog stupnja birokratizacije organizacije («organizaciona krutost»);
2. isticanje interesne dimenzije (emancipatorskih ciljeva) pogoduje izvjesnom udaljavanju od neposrednih i urgentnih zadataka (borba protiv neprijatelja, provođenje revolucije, izgradnja nove državne strukture);
3. neizbježnost elitizma zbog hijerarhijskog raslojavanja aktivistkinja koje su, što je odbor višega hijerarhijskog nivoa, dio jedne kadrovske/ćelijske strukturirane organizacije kakva je bila KP — rukovodeća snaga čitave revolucije.

Drugu fazu razvoja AFŽ-a karakterizira *integrativni model* organiziranja. Organizacijska samostalnost direktivno se zamjenjuje integracijom — utapanjem u NOO-e, državnu strukturu u nastajanju. Pozitivnim aspektima reorganiziranog AFŽ-a mogli bismo smatrati:

1. demokratizaciju organizacije koja se imala očitovati u većoj masovnosti i otklonu od centraliziranog, »ćelijskog« modela organizacijske strukture;
2. potencijalno masovniju integraciju žena takvom organizacijom u NOP i javni život, te veće sudjelovanje žena u ostvarenju općih ciljeva NOP-a.

Negativni aspekti odnose se prije svega na:

1. gotovo potpuno gubljenje interesne dimenzije koja postaje neznatnim djelićem u mozaiku globalne društvene promjene;
2. odgađanje ad infinitum emancipatorskog kompleksa kulturne promjene, odnosno promjene tradicijom ustanovljenih odnosa među spolovima kao društvenog odnosa sui generis;
3. u danoj povijesnoj situaciji negativni aspekti reorganizacije očitovali su se u proširenosti shvaćanja da se AFŽ ukida, kao i u otporu dotadašnjih aktivistkinja koji (bez obzira na njegove motive) upravo zbog gubljenja organizacijske autonomije i posebnosti (tj. »vidljivosti« organizacije) nije mogao biti efikasan.

Već je i dotadašnje iskustvo ženskih pokreta na jugoslavenskom prostoru pokazalo (a to je moguće poopćiti i iz iskustava razvoja ženskih pokreta u svijetu čak do naših dana) da je uravnoteženost emancipatorskih i in-

⁹¹ AFŽ 6/763, rukopis članka »Žena i javni život«, nepotpisano ličnim imenom — potpis je »Odbornica iz Kumrovca«.

tegrativnih komponenti⁹² neophodna za ostvarivanje ciljeva ženskih pokreta. Očito je da povijesni trenutak nije pogodovao takvoj ravnoteži (rat i naglašeni diskontinuitet društvenog razvoja) koju je veoma teško postići i u uvjetima relativno stabilnoga društvenog razvoja.

Iz analize navedene u ovom poglavlju vjerojatno je očito moje veće priklanjanje emancipatorskom modelu organizacije AFŽ-a, čak i imajući u vidu njegova moguća ograničenja u danom povijesnom trenutku.

Naime, otvorenim ostaje pitanje, kako se približavamo kraju rata i NOB-a, koji mehanizmi, koji modusi organiziranog djelovanja ostaju na raspolaganju samim ženama da nastave *taj proces kulturne emancipacije*, koji ujedno znači (odnosno ima takav potencijal) i proces kulturne promjene koja teži dokidanju patrijarhalnog modela kulture.

Autonomna politička organizacija žena, bez obzira na eventualne pojave »organizacijske patologije« (centralizacije, birokratizacije, hijerarhije) *potencijalno* ostavlja otvorenim institucionalni prostor za kontinuirano artikuliranje emancipatorskih ciljeva, a time i za kontinuitet kulturne promjene. Reorganizirani AFŽ, po mom mišljenju, ponesen valom općega rodoljubnog i revolucionarnog optimizma u suton rata propustio je ostvariti povijesnu šansu za ozbiljenje takvog, mada još uvijek budućnosti otvorenog zadatka.

3. AFŽ — DIO OPĆENARODNOGA OSLOBODILAČKOG POKRETA

Teško je, sociološki gledano, odrediti jasnu graničnu liniju između pokreta i organizacije, budući da je i pokretu inherentna neka vrsta organizacije unutrašnje strukture i načina djelovanja.

⁹² »Svaki pokret za oslobođenje žena idealno bi u sebi trebao sadržavati i emancipatorske i integrativne komponente. Emancipatorska komponenta pokreta trebala bi razotkrivati i osporavati korijene nejednakosti i predlagati nove modele ženske egzistencije. Pored radikalnog osporavanja postojeće kulture koja se zasniva na tradiciji dominacije, ona bi trebala stremiti izgradnji alternativnog — egalitarnog modela kulture. Vrednote neophodne za mobilizaciju emancipatorskog procesa moraju stoga biti antitradicionalističke i antipatrijarhalne.

Integrativna komponenta trebala bi promišljati uključivanje žena u procesu emancipacije u postojeće društvene okvire. No, ako su ti okviri sa stanovišta ženskih zahtjeva nepodobni za 'reformiranje' njen je zadatak da predlaže nužne globalne društvene promjene i pronalazi saveznike (političke subjekte i šire akcijske ideje) za njihovo ozbiljenje.

Ukoliko se pokret zaustavi na artikuliranju emancipatorskih stremljenja, a zanemari probleme integracijskih strategija, velika je vjerojatnost da će započeti proces emancipacije zastati u slijepoj ulici. Gubi se rat nakon dobivene bitke, koja je najčešće izvojevana tek za uske segmente pojedinih društvenih klasa/slojeva žena, ili se rezultat svodi na misticizam tzv. 'ličnog rješenja'.

Ako se, pak, pokret prvenstveno koncentrira na postizanje integracije u do tada ženama nedostupne društvene sfere i institucije, a bez osviještenog i djelatnog osporavanja čitavog patrijarhalnog modela kulture, rezultat je udvajanje, a ne promjena ženskih uloga. Tradicijskoj se ulozi pridodaje novoosvojenja; što rezultira tzv. 'dvostrukim opterećenjem' žena.

Nav. prema: L. Sklevicky, Emancipatorske i integrativne tendencije u ženskim pokretima u Jugoslaviji 1918—1953, neobjavljeni referat održan na skupu 5. Historikerinnen-treffen, Wien 1984.

»Termin društveni pokret nastao je u evropskim jezicima tek početkom 19. stoljeća i označava reakciju na ustanovljene nedostatke društvenih ili političkih prilika. Društveni pokreti nastoje promijeniti društvene prilike u cjelini ili polučiti prodor na određeno područje [...], pri čemu se u načinu akcije i izboru sredstava ne razlikuju oštro od političkih partija. [...] Neki društveni pokret nastoji pridobiti pristalice po mogućnosti iz svih slojeva stanovništva. [...]. Elan i karakter društvenog pokreta proizlazi iz osjećaja pripadnika, koji moraju djelovati u jednom vanparlamentarnom, gotovo ilegalnom prostoru, usprkos otporu i velikom broju protivnika. Iz društvenih pokreta mogu nastati političke partije ili vjerske sekte. No, oni djeluju samo tako dugo dok ne dostignu taj stupanj organiziranosti. Društveni pokreti mogu tendirati i revoluciji. [...] Jedan društveni pokret mogu inicirati i društveno angažirani pripadnici neke postojeće organizacije[...].«⁹³

Prema ovoj definiciji i AFŽ zadovoljava kriterije koji određuju pokret. Po organizacionim formama bitno se ne razlikuje od političke partije. Nastoji pridobiti žene svih slojeva i opredjeljenja, a članstvo se temelji na osjećaju pripadnosti. Jasna je usmjerenost na društvenu promjenu. Kad se stupanj organiziranosti AFŽ-a počeo približavati modelu organiziranosti karakterističnom za zasebnu partiju — čime, po definiciji, pokret prestaje postojati, dolazi do reakcije u obliku zahtjeva za reorganizacijom. Pokazat ću na konkretnim primjerima kako AFŽ djeluje kao sastavni dio širega oslobodilačkog pokreta. Prikazat ću neke od dokumenata u kojima je izražena svijest o istodobnoj nužnosti organizacijskih formi, ali koje po kriterijima određenja pokreta treba da budu dovoljno fleksibilne. Tako Miloš Žanko, u diskusiji koja je uslijedila nakon političkog referata na Oblasnom savjetovanju AFŽ-a za Dalmaciju u studenom 1943, uspoređuje ženski pokret s rijekom zbog »elementarne snage« koju ima u sebi. Kad pokret »nosi u sebi razne grane života«, smatra Žanko, odbor mora biti mjesto s kojega će se davati odgovori na mnogobrojna životna pitanja.⁹⁴ U direktivnom pismu koje GO AFŽ Hrvatske upućuje Mjesnom odboru AFŽ Zagreba, kolovoza 1943, ističe se da je AFŽ »široka masovna organizacija« čije se organizacione forme tek razvijaju i prilagođavaju prilikama pod kojima nastaju.⁹⁵

AFŽ je dio širokog pokreta čiji se organizacioni izraz kristalizira u JNOF-u, te je nužan njihov daljnji sukladni razvoj s razvojem NOP-a. Na osnivačkoj konferenciji AFŽ-a Mitra Mitrović izrekla je tvrdnju kako pokret žena u NOB-u »nužno prerasta«⁹⁶ okvire borbe za prava žena. Ta tvrdnja, koja doista izražava imperativ trenutka, ne uzima u obzir da će u pokretu, čiji nosioci, iako odnedavno politički *jednakopravni*, ipak još nisu izjednačeni po kulturno-povijesnom nasljeđu i aspiracijama, zanemarivanje šireg aspekta borbe za prava žena zapravo značiti kočnicu procesu njihove ravnopravne integracije u pokret.

⁹³ Navedeno prema: *Helmut Schoeck, Soziologisches Wörterbuch*, Herder Druck, Freiburg, 1972, 54—55.

⁹⁴ AFŽ 18/2166c.

⁹⁵ AFŽ 8/1121.

⁹⁶ AFŽ 1/7.

Postoje indicije da uključivanje AFŽ u JNOF nije svugdje shvaćeno kao samo po sebi razumljivo. Izvještaj OO AFŽ Dubrovnika o radu organizacije u dubrovačkom okrugu iz 1943. navodi da je tek u nekim kotarima doista došlo do integracije u JNOF, dok se drugdje AFŽ ne smatra njegovim dijelom.⁹⁷

Dakle, AFŽ kao organizacijska forma pokreta žena trebalo je da se afirmira kao ravnopravni dio JNOF-a, a istodobno zadrži i dodatni oblik organizacione autonomije, rezidualni prostor koji bi bio kadar permanentno zadovoljavati zahtjeve i preduvjete nužne za integraciju žena u širi pokret.

Zahtjev za reorganizacijom postaje neizbježan u trenutku kad jedan element (organizaciona autonomija) na izgled počinje narušavati cjelinu širer pokreta koji se u početku iskazuje samo kao antifašistički da bi prerastao u revolucionarni. Teškoća pothvata reorganizacije AFŽ postaje to složenija što je to trenutak kada *pokret* na oslobođenom teritoriju počinje prerastati u poredak i time postavlja kvalitativno nove zadatke pred AFŽ, kao što su aktivna suradnja i pomoć AVNOJ-u i ZAVNOH-u u provođenju njihovih zaključaka.⁹⁸

Jedan je od definiensa pokreta težnja ka njegovoj totalizaciji — pridobivanju i uključivanju svih potencijalnih pripadnika. Takav zahtjev izražava već i Okružnica broj 4 CK KPH o osnivanju AFŽ-a,⁹⁹ a specificiran je i na Prvoj konferenciji žena Hrvatske:

»[...] politička osnova AFŽ-a: jedinstvo svih rodoljubivih antifašističkih snaga, bez obzira na vjeru i narodnost, raniju stranačku pripadnost i društveni položaj.«¹⁰⁰

Ta je težnja u praksi zahtijevala potiskivanje revolucionarnih komponenti u drugi plan, budući da AFŽ od svoga utemeljenja pretendira na to da bude *jedinstvena fronta*, a ne organizacija koalicijskog tipa. Aktivistkinje AFŽ-a imaju zadatak da se »približe narodu« — pohađaju mise, plešu na seoskim zabavama i kad je to nužno osporavaju tvrdnje:

»Neki ljudi šire o nama da se borimo za komunizam.«¹⁰¹ Prokazujući teror ustaša objašnjavaju nužnost opovrgavanja njihovih parola, kako se vidi iz izvještaja Okružnog odbora AFŽ za Gorski kotar od siječnja 1944: »Ubacuju oni razne parole, koje nesvjesne mase žena prihvaćaju. Hoće da svedu našu borbu na klasnu, prikazujući naše oficire gospodom, a partizane sirotinjom.«¹⁰²

Širina i tolerancija, nužna za homogenizaciju žena posredstvom AFŽ-a u širi pokret, pokazivala se na razne načine. Kad je neprijatelj počeo obnavljati rad raznih bivših ženskih organizacija kako bi pomoću njih stekao podršku za vlastita nastojanja,¹⁰³ pozivane su i te žene da se okupe

⁹⁷ AFŽ 22/2652.

⁹⁸ M. K., Drugo zasjedanje ZAVNOH-a, Kako ćemo u budućnosti živjeti, *Žena u borbi*, br. 5—6, 1943, 4.

⁹⁹ Žene Hrvatske... I, dok. 37, 57.

¹⁰⁰ AFŽ 1/12a.

¹⁰¹ AFŽ 9/1163.

¹⁰² AFŽ 13/1535.

¹⁰³ AFŽ 8/1121.

u AFŽ, posredstvom kojega će se moći uključiti u JNOF. Upute koje o tome daje Glavni odbor AFŽ Hrvatske u kolovozu 1943. jasne su:

»Jedino mjerilo i jedini uvjet za to je: iskrena i aktivna borba protiv okupatora i ustaša, za oslobođenje domovine. Sve pristalice bivših stranaka, sve sadašnje i bivše ženske organizacije koje postoje ili se obnavljaju (Ženske grane HSS-a, Hrvatsko srce i sl.) moraju se predobiti i kao cjelina uklopiti u AFŽ, bez odricanja svojih političkih ili vjerskih uvjerenja. Putevi do tog okupljanja jesu: stupanje u dodir s funkcionerkama tih organizacija i grupa i uspostavljanje saradnje s njima na jedinstvenoj bazi borbe za oslobođenje domovine, te pridobijanje masa njihovog članstva.«¹⁰⁴

Ni klasna pripadnost ne smije biti prepreka procesu uključivanja žena u organizaciju. Na navedenom Oblasnom savjetovanju AFŽ za Dalmaciju uočeno je kako prilikom oslobađanja gradova žene iz »srednjih slojeva« pokazuju interes za pristupanje organizaciji. Odlučeno je da se primaju one koje to zaslužuju, no da se strogo vodi računa o onima koje »vide situaciju i proračunato žele da se uguraju«.¹⁰⁵ U izvještaju Odbora AFŽ za Kordun iz lipnja 1942. ističe se da ne treba zauzimati neprijateljski stav prema bogatim kulačkim ženama, već ih treba uvlačiti u AFŽ, jer je cilj borbe narodnooslobodilački, »a nikako klasni kako bi nam neprijatelj želio nametnuti«.¹⁰⁶

Pri procesu integracije žena valja izbjegavati militantni ateizam, isto kao i forsiranje »muškog diskursa« (»Kod rada sa ženama ukloniti razne psovke kako se to od pojedinih drugarica činilo«).¹⁰⁷ Čak ni žene koje su »hodale s neprijateljem« nisu izuzete iz toga načela tolerancije. Prema njima se ne smije vršiti odmazda, već ih valja preodgajati, te primiti u organizaciju nakon »dugog, mukotrpnog rada«. Jedino ako su bile i špijunke, »čeka ih sve što špijuna i neprijatelja naroda«.¹⁰⁸

3.1. Odnos KP i AFŽ-a

Izvan svake je sumnje inspiratorska i vodeća uloga KP u stvaranju i usmjeravanju rada AFŽ-a. No, taj se angažman KP u različitim periodima iskazivao na razne načine. U dokumentu kojim CK KPH poziva na stvaranje organizacije, članice Partije tretiraju se ravnopravno s ostalim potencijalnim aktivistkinjama:

»U AOŽ-a treba da ulaze naše najbolje i najaktivnije drugarice (članice partije), simpatizerke i najbolje i najborbenije žene iz raznih ženskih organizacija i redova neorganiziranih žena.«¹⁰⁹

Na osnivačkom kongresu AFŽ-a ističe se uloga KPJ kao baštinice kontinuiteta borbe žena:

¹⁰⁴ AFŽ 8/1121.

¹⁰⁵ AFŽ 18/2166c.

¹⁰⁶ AFŽ 9/1144.

¹⁰⁷ AFŽ 9/1145.

¹⁰⁸ AFŽ 18/2166c.

¹⁰⁹ Žene Hrvatske... I, dok. 37, 57.

»Taj porast borbenosti žena, taj naizgled nagli preokret, prirodan je i nužan rezultat dugogodišnjeg svakodnevnog rada naših partijskih organizacija među ženama. [...] Godinama su mase žena pripremane za borbu. Naša Partija, kamen po kamen zidala je temelje današnjeg antifašističkog pokreta žena, današnje moćne i masovne organizacije.«¹¹⁰

I same članice organizacije u raznim prigodama izražavaju za to zahvalnost KP. Tako u pismu Oblasnog odbora AFŽ Istre upućenom srpnja 1944. CK KPH čitamo:

»Vi ste bili jedini ki ste pensali za nas zakitane žene. Vi ste nas dignuli od one duboke škurine, va ke su nas fašistički breki tulika leta držali. Vaš put je bil težak kako od sina Božjega kad je nosil teški križ na svojih rameni. Ma vi ga niste pustili dokle god nas niste dopeljali do našega pravega puta.«¹¹¹

Dok je u periodu do 1944. svijest o ulozi Partije uvijek prisutna, ali nije ekskluzivno prizivana u prvi plan, od formuliranja ideje reorganizacije AFŽ-a, ona poprima karakter nedvosmislenog i isključivog isticanja njezine rukovodeće uloge:

»Osnovnu odgovornost za rad na mobilizaciji žena, tj. i za rad AFŽ svuda treba da snose *partijske organizacije*, tj. ćelije i rukovodeći komiteti naše Partije.«¹¹²

Uskoro, taj stav poprima karakter dnevne zapovijedi:

»Naše partijske organizacije rukovodiće preko svojih članova sa seoskim i općinskim odborima [...].«¹¹³

To je, da podsjetimo, trenutak krize u odnosu organizacije žena i pokreta za integraciju žena, krize »spolnog« raslojavanja KP — stvaranja posebnog »ženskog aktiva« u KP kada se na taj način partijke »izdvajaju iz općeg unutarnjeg partijskog života«. ¹¹⁴ Stoga nije neočekivana aktualizacija, inače uvijek prisutne, samo/kritike nedovoljnog angažmana KP u rukovođenju AFŽ-om, niti isticanje negativnih posljedica koje iz toga proizlaze.

»[...] u pojedinim krajevima postoji opasnost da pokret dobije feministički karakter, zbog toga, što do sada partijska kontrola nije bila dovoljno jaka. Isto se tako opaža, da je dolazilo do raznih nesuglasica između odbora AFŽ, SKOJ-a, i NOO-a, do čega je opet došlo, što se pojedine partijske organizacije nisu javljale kao stvarni rukovodioci, tako da je zbog nejedinstva rukovodstva dolazilo do sukoba.« (1942)¹¹⁵

»[...] pojedine partijke ne samo u gradu, nego i u cijelom okrugu ne osjećaju se odgovorne za rad žena, a općenito je mišljenje da Antifašis-

¹¹⁰ AFŽ 1/7.

¹¹¹ AFŽ 16/1807.

¹¹² AFŽ 2/71.

¹¹³ AFŽ 2/139.

¹¹⁴ AFŽ 2/71. Zanimljiva je usporedba s dokumentom iz 1943. (Žene Hrvatske... I, dok. 116, 407) u kojem se navodi kako OK KP Karlovac pruža stalnu političku pomoć ćeliji Okružnog odbora AFŽ-a. U tom trenutku postojanje zasebne partijske ćelije u okviru organizacije žena očito je smatrano normalnim i poželjnim.

¹¹⁵ Žene Hrvatske... I, dok. 116, 162.

tički front žena i nije nikakvo ozbiljno pitanje, što se uvijek ukazuje partijskim organizacijama i daje im se pravilan stav po tom pitanju.« (1943)¹¹⁶

»U početku je Partija svim svojim kadrovima i iz vojske i sa terena pomagala na okupljanju žena i stvaranju organizacije. Međutim, kada su stvorena rukovodstva AFŽ, onda zbog neke samostalnosti organizacije Partija je prestala da pruža onu svakodnevnu pomoć. Sve više je počelo da zauzima maha ono rasprostranjeno gledanje da su za rad AFŽ odgovorne samo drugarice, koje rade u toj organizaciji, a ne čitava partijska organizacija. Na sastancima kotarskih komiteta ne pretresaju se pitanja AFŽ, ne konkretiziraju se direktive, koje su došle od viših foruma AFŽ, a vrlo se rijetko donošaju zaključci koji su se prenijeli na sve partijske organizacije [...]«. (1943)¹¹⁷

No, i od najvišeg partijskog foruma iniciran proces reorganizacije AFŽ-a, koji nedvosmisleno naglašava ulogu KP u rukovođenju AFŽ-om, imao je negativne efekte. Konstatirajući opadanje masovne aktivnosti žena i opći zastoj u radu AFŽ-a koji je uslijedio, uočava se pojava prebacivanja osobne odgovornosti i angažmana aktivistkinja na impersonalnu instancu partijskih foruma:

»Drugarice koje su bile najaktivnije u AFŽ-u, dobijajući nove dužnosti u partijskoj organizaciji i NOO-ima potpuno su zapustile rad među ženama i odgovornost za taj rad do kraja prepustile partijskoj organizaciji.« (1944)¹¹⁸

Iz istog razdoblja potječe i stav Kate Pejnović, izražen na Plenumu OK KPH za Liku, u kojem krivca za slabljenje rada žena ne nalazi u samim ženama, budući da u njih postoji veliki interes za njihovu organizaciju i rad, već smatra da partijski aktivisti nisu uspjeli taj rad valjano potaći.¹¹⁹

Rezimirajući razvoj odnosa KP — AFŽ možemo zaključiti da je u tijeku postojanja organizacije u KP i njezinim članicama koje su djelovale unutar AFŽ-a postojala svijest o opravdanosti rukovodeće uloge Partije. No, organizacionim osamostaljivanjem AFŽ-a slabi partijska »kontrola«, što zbog zahtjeva za autonomijom koji su proizlazili iz logike razvoja samog AFŽ-a, što zbog prepuštanja inicijative pojedinim članovima KP — aktivistkinjama AFŽ-a. Dok je takva autonomna koncepcija bila nužna (i funkcionalna) za pridobivanje i uključivanje najširih masa žena, tolerirala se i samostalnost partijskih ćelija u okviru organizacije žena. Ali u periodu kad više ne smije biti mjesta sumnji u globalni revolucionarni, a ne samo oslobodilački karakter NOP-a, ponovo se radikalizira zahtjev za rukovodećim položajem KP unutar AFŽ-a, i ističe se jasna podjela na partijke i nepartijke u njegovim redovima.¹²⁰

¹¹⁶ AFŽ 22/2652.

¹¹⁷ Žene Hrvatske... I, dok. 251, 407.

¹¹⁸ AFŽ 18/2183.

¹¹⁹ *Kata Pejnović*. Monografija, nav. dj., 61.

¹²⁰ AFŽ 2/71. Usp. s navodima u uputama CK KPJ o reorganizaciji AFŽ-a u kojima se ističe kako partijke zadržavaju konspirativnost prema nepartijkama u odborima AFŽ-a.

3.2. Odnos AFŽ-a s narodnom vlašću

Narodna vlast, institucionalizirana u gustoj mreži NOO-a, uz KP najvažniji je element organizacijskog okruženja u kojemu djeluje AFŽ. AFŽ je kao »samostalna masovna politička organizacija«,¹²¹ osim specifičnih (emancipatorskih) imala ciljeve i zadatke koji su se u načelu preklapali s praktičnim zadacima i idejom narodne vlasti »koju bira narod, a ne postavljaju je ni stranke ni organizacije«. ¹²² Štoviše, kako se u svim prilikama isticalo, odgovornost žena za učvršćenje narodne vlasti i njihovo sudjelovanje u njezinu radu značilo je ujedno i pretpostavku — institucionalni okvir za ozbiljenje vlastitih nastojanja.

No, problem usklađivanja rada AFŽ-a i NOO-a pojavljuje se kao nezaobilazan u svakodnevnoj praksi, a njegovo rješavanje nije uvijek i svuda išlo bez nedoumica, a ni konflikata. Na Prvoj konferenciji žena Hrvatske (1943) ustanovljeno je:

»da NOO-i nemaju u AFŽ-u onu podršku koju bi po masovnosti organizacije i ljubavi žena za narodnu vlast mogli imati. [...] Kod nižih organizacija saradnja se ostvarila tako da su odbori AFŽ bili naprosto izvršiocci onoga što je postavljao NOO. Međutim u cjelini, planski, odozdo ta saradnja nije ostvarivana«. ¹²³

Kao jedan od uzroka latentnih konflikata AFŽ-a u odnosima s organizacijom omladine (USAOH) i s NOO-ima navodi se isključivo shvaćanje AFŽ-a kao organizacije za materijalnu pomoć NOV-u, koja neće imati razloga postojanja poslije sloma fašizma. Nespremnost da se shvati (i afirmira) onaj autonomni, emancipatorski kompleks zadataka ženske organizacije imao je za posljedicu »konkurentsku« bitku za kadrove — najbolje aktivistkinje. Krivica za drugi razlog slabog uključivanja žena u rad NOO-a — »zastarjele predrasude da žene nisu sposobne da učestvuju u narodnoj vlasti«¹²⁴ — prebacivana je na njih same. Štoviše, glasilo AFŽ Hrvatske »Žena u borbi« prebacuje im da, dok su se one okupljale oko svojih »ženskih odbora«, u NOO-e koje često sasvim pogrešno nazivaju »muški odbori«¹²⁵ uvlače se neprijateljski elementi koji kočuju njihov rad (zabranjuju ženama da održavaju sastanke, te da prisustvuju zajedničkim sastancima sela). Kao jedno od objašnjenja za takvo držanje žena taj tekst navodi slučajeve kad se žene kolebaju da li da u NOO izaberu odbornice AFŽ-a, jer bi u tom slučaju izgubile neke od svojih najboljih radnica.

No, sklonija sam pretpostaviti da je takvo zatvaranje u »ženske odbore« uslijedilo nakon otpora koje su žene iskusile pri uključivanju u NOO-e.¹²⁶

Druga moguća interpretacija problema koje su žene imale prilikom uključivanja u NOO-e odnosi se na sam karakter javne sfere kojom u to vrijeme dominira rat. Za žene to znači situaciju dvostruke transgresije: a) u javnu sferu iz koje su do tada bile isključene (ili su u njoj sudjelovale tek

¹²¹ AFŽ 1/12b.

¹²² Isto.

¹²³ Isto.

¹²⁴ O. O., Narodna vlast i žene, *Žena u borbi*, br. 8, 1944.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ O tome sam podrobnije raspravljala u poglavlju o dinamici kulturne promjene.

posredno — mogućnošću utjecaja na muške članove zajednice); b) u, po definiciji, herojsko/»muško« vrijeme rata.

Imajući u vidu svijest o prisutnosti i štetnosti sukobljavanja na liniji AFŽ-NOO, pogledajmo kakva se rješenja predlažu. Jedno predviđa izravnu komunikaciju posredstvom žena odbornica u AFŽ-u i NOO-u:

»Preko žena odbornica treba uplivisati na rad i odluke NOO-a i obratno preko AFŽ-a popularizirati i pripremati teren za sprovođenje svih mjera NOO-a.«¹²⁷

Taj prijedlog datira iz vremena kad su odbori AFŽ-a za svoj rad odgovorni vlastitim višim forumima, dok u periodu kad za njega odgovaraju NOO-u više nema dvojbe u transmisioni karakter AFŽ-a. Dosadašnje odbornice AFŽ-a koje su »raspoređene« u sekcije odbora i različite komisije organa narodne vlasti »znaju za zadatke koji se postavljaju pred N.O.O., a za koje treba da žene uzmu učešća.«¹²⁸

Na masovnim sastancima žena (u situaciji kad odbor AFŽ-a čine sve žene jednog sela/mjesta) te aktivistkinje samo daju direktive i mobiliziraju žene za akcije koje organizira NOO.

U dokumentima o stvaranju NOO-a kao zametaka narodne vlasti (Fočanski i Septembarski propisi iz 1942), koji će na Drugom zasjedanju AVNOJ-a biti ozakonjeni kao organi državne vlasti, nema mjesta sumnji u način izbora narodnih predstavnika. KPJ je od početka odbacivala ideju o stvaranju narodne vlasti na bazi partijskog predstavnništva.

»NOO-i su jedinstveni organi i ne pripadaju ni jednoj partiji, pa prema tome ni KPJ, i u odbor se ne biraju predstavnici partija, već najpožrtvovaniji i pokretu najodaniji rodoljubi, bez obzira na to kojoj su partiji pripadali, ali ne kao predstavnici partije, već kao pripadnici NOP-a.«¹²⁹

Riječju, neosporno je zalaganje za neposrednu demokraciju i odbacivanje koncepta reprezentativne demokracije. No, iako izrijekom negirani, principi slični reprezentativnim sadržani su u uputama za osiguravanje političkog vodstva KP u NOO-ima. Analizirajući utjecaj Okružnice CK KPH br. 4 (prosinac 1941) na sadržaj Fočanskih propisa (veljača 1942) i početke narodne vlasti u Hrvatskoj, Hodimir Sirotković piše:

»U praksi su partijske organizacije rukovodile radom NOO-a tako što je, u pravilu, potpredsjednik ili tajnik NOO-a bio član odgovarajućeg partijskog komiteta, dok je za predsjednika NOO-a u pravilu biran neki ugledniji pristaša HSS ili druge predratne političke stranke koji je pristupio NOP-u.«¹³⁰

Neosporno je, dakle, da historijski trenutak u kojem se stvara narodna vlast još uvijek nalaže, makar u latentnom obliku, da se povede računa o stranačkoj tradiciji i opredjeljenjima ljudi. To više što su:

¹²⁷ AFŽ 1/12b.

¹²⁸ AFŽ 22/2612a.

¹²⁹ *Dr Petar Kačavenda*, AVNOJ i razvoj revolucionarne narodne vlasti, 14, u: Aktualna '42. Zbornik referata i saopćenja. Znanstveni skup »Izgradnja narodne vlasti u 1942. godini i uloga Moše Pijade«, RANS »M. Pijade«, Zagreb 1983.

¹³⁰ *Hodimir Sirotković*, Utjecaj Okružnice Centralnog komiteta br. 4 na sadržaj Fočanskih propisa, nav. dj., 151.

»[...] ratni uslovi, značajni obziri prema ratnim saveznicima i njihovim međusobnim odnosima, ali i širina narodnooslobodilačkog pokreta zahtevali su da se revolucija izričito ne pominje.«¹³¹

Upravo ta dvoznačnost, latentno uvažavanje načela i tradicije reprezentativne demokracije, imala je reperkusija i na stavove, i na praksu izbora žena u NOO-e. U slučaju sudjelovanja žena u NOO-ima, naime, valja pridodati i neke specifične momente. To su, kao prvo, dotadašnja potpuna isključenost žena iz institucija političkog predstavništva, jer tek su Fočanski propisi prvi dokument u povijesti jugoslavenskih naroda koji ženama daje biračko pravo. Drugi faktor predstavlja čitav kompleks posebnih historijskih interesa, iako je on u toj fazi revolucije tek rudimentarno osviješten i nadaje se kao mogućí utopijski projekt. Njega moraju (odnosno morat će) žene artikulirati kako bi postulirana jednakopravnost doista prerasla u akciju ravnopravnih političkih subjekata. Želimo li najopćenitije opisati sadržaj toga historijskog interesa, možemo ga označiti kao osviješten proces kulturne promjene u bitnim dimenzijama društvenog života: u sferi društvene proizvodnje i reprodukcije, biološke reprodukcije, u domeni duhovnog života koja se ispoljava kao sekularizacija, te napokon kao težnja za egalitarne odnose i dokidanje svih vrsta hijerarhijskog razlikovanja. Sveukupnost toga procesa i njegovu bit možemo označiti kao osporavanje svih patrijarhalnih struktura.¹³² Borba žena »za svoju slobodu kao žena« tek je dio toga kompleksa, ali formulirana kao interes može poslužiti kao osnovica razrade utopijskog projekta. Upravo zato žene kao najniža grupa u cjelini lanca patrijarhalnog izrabljivanja imaju i u budućnosti najizraženiji interes za njegovo razobličavanje.

Latentno uvažavanje reprezentativnog modela demokracije u slučaju AFŽ-a duguje svoje postojanje, pretpostavljam, upravo navedenim razlozima. Ono se ističe u već često navedenoj Okružnici br. 4 CK KPH:

»Predstavnice (kurz. L. S.) Antifašističke fronte žena ulaze u Nacionalno-oslobodilačke odbore u svim mjestima i krajevima, gdje oni već postoje.«¹³³

Podatke o rasprostranjenosti reprezentativnog, tj. interesnog modela integracije žena u NOO-e, gdje se žene uključuju kao predstavnice AFŽ-a, nalazimo u neizravnom obliku — kao kritiku takve prakse.

Naredni navod (iz prelomne 1943. god.) ilustrira pokušaj da se automatizmom »ispravnog postupka« pomire i autonomija organizacije žena i neposredna integracija žena u strukture narodne vlasti. To je u isti mah i tour de force (jer ne kaže se što je kriterij i tko je garant) da se dosegne »dijalektička sinteza« reprezentativnog i neposrednog modela demokracije.

¹³¹ Dr Borivoje Pupić, Moše Pijade kao neimar nove revolucionarne vlasti, nav. dj., 98.

¹³² Dr Pero Nasakanda, Prilog istraživanju i razmatranju klasne strukture i karaktera narodne vlasti, nav. dj., 80. Razmatrajući klasnu strukturu i karakter narodne vlasti, P. Nasakanda, opredjeljujući se za Lenjinov koncept diktature proletarijata i seljaštva pri određivanju narodne vlasti, navodi u prilog svojoj tezi i neophodnost »razbijanja patrijarhalnih odnosa« kao faktor u političkoj borbi za revolucioniranje seljačkih masa.

¹³³ Žene Hrvatske... I, dok. 37, 57.

»[...] Gdje su odbori ispravno postavljeni u njima je najmanje po jedna žena. Ne smijete pustiti da drugi govore za vas. Treba što više žena ući u odbore i da to budu što bolje žene — žene ulaze ne zato što je član AFŽ, ne zato što je žena, nego što je najbolji sin naroda, ako je takva sigurno je i član AFŽ. Ne postavlja AFŽ ženu u odbore, već narod. Odbornica NOO ne mora biti odbornica AFŽ, ali ako se ispravno postupi ona će biti u odboru AFŽ, jer u jedan kao i u drugi odbor ulaze najbolje žene, pa se može desiti da to bude ista.«¹³⁴

Prethodno spomenute kritike biranja žena u NOO-e kao predstavnica AFŽ-a ujedno donose i direktive za *neposrednu* integraciju. Žene se tom prilikom apostrofiraju kao:

»[...] najbolji ljudi a ne pojedine organizacije A.F.Ž.-a i U.S.A.O.H.-a.«¹³⁵

»[...] ne kao predstavnici žena nego najbolja djeca naroda.«¹³⁶

»[...] ne zato što je žena, nego što je najbolji sin naroda.«¹³⁷

Izvan je domašaja i metodoloških mogućnosti ove analize da se raspravlja o bitno patrijarhalnim atributima (dijete, sin) koji se u ovim i drugim prilikama pridaju ženama.

No, indikativan je podatak iznesen na Trećoj konferenciji OK KPH Karlovac (20—23. XI 1943) da je među 1395 odbornika na tom području 114 drugarica. Tom se prilikom ističe:

»Još uvijek postoji zaostalo mišljenje da su one u tim odborima predstavnice žena, a ne najbolje predstavnice čitavog naroda. Nije se shvaćeno, da je taj rad u NOO-ima osnovan, da drugarice treba da rade kao svaki drugi aktivan odbornik, a ne samo da budu neka veza organizacije AFŽ i NOO-a [...] Princip ravnopravnosti ne smije dozvoliti da se ispunjava samo formalno preko nekih predstavnika, već on znači što aktivnije sudjelovanje žena u čitavom ogromnom životu, jer kakovu vlast stvorimo, takova će biti.«¹³⁸

Tu se načelo reprezentacije izjednačava s transmisijom, dok neposredno uključivanje znači istinsku ravnopravnost. Čak ako to shvaćanje i podržimo, ostaje pitanje zašto se ta ravnopravnost u ovom posebnom, ali ne manje karakterističnom, slučaju proteže na manje od 10% (ženskog) dijela naroda, te kako onemogućiti »samo formalno« sudjelovanje žena u NOO-ima? Mogući odgovor na prvo pitanje daje Anka Berus u članku u »Ženi u borbi«:

»Još uvijek nije rijetka pojava, da se žene, članice NOO-a, smatraju drugorazrednim članovima, da one sudjeluju u narodnoj vlasti samo zato da se ženama oda priznanje za njihove napore u pomaganju borbe, a nije izraz i načelnog stava — potpune političke ravnopravnosti žena.«¹³⁹

No bilo bi nepravедno (i nekorektno) sumnjivati žene za ogorčene tonove pri osporavanju takve prakse. U istom članku, kao i inače pri sličnim

¹³⁴ AFŽ 18/2166d.

¹³⁵ AFŽ 22/2612b.

¹³⁶ AFŽ 2/135.

¹³⁷ AFŽ 18/2166d.

¹³⁸ Žene Hrvatske . . . , I, dok. 251, 406.

¹³⁹ Anka Berus, Za učvršćenje organizacije, *Žena u borbi*, br. 1, 1943, 6—7.

kritičkim iskazima, odmah slijedi i samokritika — žene su same krive, jer nisu dovoljno zainteresirane za rad NOO-a.

Karakterističan odgovor na pitanje kako izbjeći samo formalno sudjelovanje žena u NOO-ima upućuje na odgoj/obrazovanje za politiku. Organiziranje kursova doista je bila najrasprostranjenija metoda takvog pristupa. No, je li bilo moguće, i koliko je bilo efikasno u tako kratkom i tako intenzivno proživljavanom vremenu osloniti se isključivo na nju?

»U NOO-ima učestvuju žene, ali samo formalno. One prepuštaju drugovima da sami rješavaju, a u nekim selima se i ne dopusti da žene prisustvuju. [...] Žene traže uvijek novo, a mi ne znamo (kurz. L.S.). Potrebno bi bilo držati kurseve za odbornice i za žene.«¹⁴⁰

Tko zna što žene traže? Banalan, ali najbliže istini čini mi se odgovor da su to upravo one same. To mišljenje, koje izražava povjerenje u konkretno, neposredno iskustvo pojedinca, podržava i sekretar Oblasnog NOO-a za Dalmaciju Miloš Žanko:

»Treba svim oblicima rada davati politički karakter. Treba pisati. Treba naučiti izražavati misli. Kada se nešto saopšti cjelini, to je već političko djelovanje. [...] Ne smijete pustiti da drugi govore za vas.«¹⁴¹

Rezimirajmo — problem odnosa organizacije žena i narodne vlasti u prvom je redu problem uključivanja žena u NOO-e. Istražujući uzroke tome, osim historijskog razloga nedovoljne pripremljenosti žena za sudjelovanje u politici (naročito u slučaju gotovo potpuno nepismenih masa seljačkih žena), indikativna je i činjenica nemogućnosti artikuliranja i ispoljavanja interesne dimenzije čiji je reprezentant organizacija žena. Motivacijsku nedostatnost uključivanja najširih masa žena u NOO-e, iako su oni organi narodne vlasti koja je garant njihove političke ravnopravnosti, moguće je objasniti i nepostojanjem institucionalnog prostora za zadatke koje smo nazvali kulturnom emancipacijom. Bez takvog prostora, pa makar bio i marginalan, gubi se tlo za ukorjenjivanje antipatrijarhalnih zasada revolucije u tkivo budućnosti. Gubi se tek naslućeno, no nikada do kraja osvojeno mjesto s kojega će, osporavajući cjelokupnost patrijarhalnog nasljeđa (last but not least i u sebi), žene progovoriti »za sebe«, a da to ujedno bude prepoznato i kao govor u interesu »cjeline«.

3.3. AFŽ i Narodnooslobodilačka vojska

Najmanje preklapanja u funkcijama nalazimo u odnosu AFŽ-a i NOV-a. Osim zadaće da poveća broj žena u vojsci i slomi otpore koji su se ispriječili na putu ostvarenja toga zadatka, AFŽ povezuje i koordinira rad vlastitih odbornica i »drugarica boraca«. U mjestima gdje postoje odbori AFŽ-a oni se povezuju s »drugaricama boricima« koje im pomažu u političkom radu za vrijeme boravka njihove jedinice u tom mjestu, te održavaju zajedničke sastanke, organiziraju tečajeve opismenjavanja i sl. Koordinacija je naročito potrebna u slučajevima kad ne postoje odbori AFŽ-a, pa ih pri svakom dolasku u selo uspostavljaju drugarice iz jedi-

¹⁴⁰ AFŽ 18/2166d.

¹⁴¹ AFŽ, isto.

nica, a kad dođe druga jedinica ona postavi novi odbor, i »tako se stvori po nekoliko odbora u jednom selu«. ¹⁴² Odbacuju se pokušaji stvaranja odbora AFŽ-a u vojsci uz objašnjenje da su »drugarice koje se s puškom u ruci bore protiv neprijatelja najbolje antifašistkinje«, ¹⁴³ te da u organizaciji kakva je NOV žene imaju široke mogućnosti »političkog i kulturnog podizanja«, dok je AFŽ prvenstveno usmjeren da politički osamostali žene u pozadini.

No samo postojanje organizacija AFŽ-a u vojsci nije jedini indikator prave moći i utjecaja žena u vojsci. Drugi mogući indikator je uključenost žena u vojne rukovodeće strukture. Iako žene čine više od jedne trećine (100.000) od ukupnog broja sudionika NOB-a, u toku rata njih je 2000 dobilo oficirske činove, a nema ni jedne u Vrhovnom štabu ni na najvišim rukovodećim položajima. Samo jedna žena — liječnica Roza Papo — postala je general, no i ona vjerojatno zahvaljujući u prvom redu svojim stručnim prerogativima. ¹⁴⁴

4. ZAKLJUČNA NAPOMENA

Ovo istraživanje Antifašističkog fronta žena Hrvatske u ratnom razdoblju samo je dio mogućeg složenog proučavanja promjena položaja žena započetog u uvjetima provođenja socijalističke revolucije. Ovaj se tekst analizom organizacijskoga ustrojstva AFŽ-a — od njegovoga osnivanja, dijakronijskog razvoja, inherentnih napetosti šireg pokreta i jedne specifične organizacije — usredotočio na propitivanje strukturalnih preduvjeta koji bi imali omogućiti kompleksnu kulturnu mijenu. Riječ je o revolucionarnoj nužnosti emancipacije od čitavog sklopa patrijarhalne kulture u čijim se okvirima tradicijom definirani položaj žene nadaje kao prepreka istinskom ukidanju svih oblika hijerarhijskih razlikovanja među ljudima.

Da bi organizirana djelatnost žena doista imala funkciju pokretača emancipatorskog procesa, neophodno je bilo uzeti u obzir ove preduvjete:

- tip organizacije
- tip motivacije
- tip impulsa
- stupanj autonomije angažmana
- tip vrednovanja angažmana u globalnoj hijerarhiji organizirane kolektivne akcije.

¹⁴² AFŽ 18/2166c.

¹⁴³ AFŽ, isto.

¹⁴⁴ Ovaj zaključak potkrepljuju i podaci izneseni u listu *Žena danas*, glasilo Centralnog odbora AFŽ-a, br. 32, 1943, 16. U tekstu »Prve žene oficiri« navode se imenovanja Vrhovnog štaba NOV i POJ: u čin potpukovnika promaknuta je jedna liječnica, a u čin majora dvije liječnice. Od pet žena kapetana četiri su liječnice, a jedna je apotekarica, dok je od dva čina poručnika jedan dodijeljen liječnici. Jedino su u čin potporučnika promaknute dvije žene borci bez naznake stručnih prerogativa.

SUMMARY

ORGANIZED ACTIVITY OF WOMEN IN CROATIA DURING THE WAR OF NATIONAL LIBERATION (1941—1945)

Although recent historiography pays ever more attention to the studying of the War of National Liberation and the socialist revolution, many aspects of the development and work of the Antifascist Women's Front has remained aside in the researches. Therefore this paper presents an attempt at reconstruction of the organizational structure and status of the Antifascist Women's Front, using authentic documents of this organization kept in the Archives of the Institute for History of the Workers' movement of Croatia. Having in mind the deficiencies of »general knowledge« about the historical significance of the organized activities of women (and not only in that period), the introduction is accompanied by a survey of the most important documents on the work of the Antifascist Women's Front and women's participation in the War of National Liberation. The central position is given to the presentation of the constituting and development of the independent fighting political women's organization. In this context the author points at the necessity of a diachronic definition of the Antifascist Women's Front. Three phases of its dynamic development are presented graphically too. The problem of defining its membership and financing of the organization is approached as an important criterion for the determining of the organization's character and strategic possibilities for realization of its aims. A more detailed analysis of the aims and tasks the organization had to realize in the given historical conditions serves as a test for the organizational readiness of the Antifascist Women's Front to carry them out at certain developmental phases. Studying the importance of the process of reorganizing the Antifascist Women's Front, two phases in its development can be distinguished: the phase when the emphasis is on autonomous character of the women's organization, and the phase of emphasizing its integrative function (from the beginning of 1944 till the end of the war). These two phases present in fact two contradictory models of organization, so the concluding section of this chapter analyzes parallelly their advantages and disadvantages.

The Antifascist Women's Front is also approached as a part of the wide antifascist movement. In this context the author analyzes its relation to other segments of the War of National Liberation. Special attention is paid to the development of relationship of the Antifascist Women's Front with the Communist Party of Yugoslavia, the inspiring and leading role of which manifested in different ways during the War of National Liberation. The relationship between the Antifascist Women's Front and people's authority was not always free of conflicts and doubts and manifested first of all as a problem of including women into committees of national liberation. In contrast to the overlapping of functions of the Antifascist Women's Front and committees of national liberation, the role of the Antifascist Women's Front with regard to the Army of Liberation was, besides increasing the number of women in the Army, breaking of the resistances that had blocked the way for realization of that task. Concluding, the author emphasizes that for the evaluation of organized activities of women as promoter of the emancipatory process it is necessary to take into account such preconditions as the type of organization, the type of motivation, the degree of autonomy in engagement, and the type of evaluating the engagement in the global hierarchy of an organized joint action.